

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » лютого 2023 року

УДК 159.923.3

ВПЛИВ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ПІДЛІТКІВ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

Кваліфікаційна магістерська робота
за освітньо-професійною програмою «Психологія»
другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 665М групи

Бурячок Анастасія Віталіївна

Науковий керівник:

д.психол.н., професор

Лисенкова Ірина Петрівна

Миколаїв – 2023

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

Освітній – магістр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » лютого 2023 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

Студентці **Бурячок Анастасії Віталіївні**.

1. Тема роботи: «Вплив акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили від № 206 від «10» листопада 2022 року
2. Об'єкт дослідження – акцентуації характеру підлітків.
3. Предмет дослідження – вплив акцентуацій характеру на особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.
4. Завдання дослідження:
 - 1) проаналізувати та узагальнити теоретичні підходи до вивчення проблеми акцентуацій характеру і впливу їх на поведінку підлітків;
 - 2) здійснити теоретичний аналіз літератури стосовно використання діагностичних засобів для вивчення особливостей мотиваційної сфери підлітків 14-16 років;

3) розробити програму емпіричного дослідження, обрати відповідну мету дослідження систему дослідницьких процедур, спрямованих на вивчення акцентуацій характеру і поведінки підлітків в конфліктній ситуації;

4) експериментально перевірити особливості впливу акцентуацій характеру на поведінку підлітків в ситуації конфлікту.

5. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Лисенкова Ірина Петрівна д.психол.н., професор, завідувачка кафедри психології	21 вересня 2022 року _____	20 січня 2023 року _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи магістра (КМР)	Строк виконання етапів роботи
1.	Погодження керівником змісту МР.	21.09.2022 р.
2.	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження.	09.10.2022 р.
3.	Робота над підготовкою тексту МР.	
3.1.	Розділ 1. Теоретичне обґрунтування проблеми впливу акцентуацій характеру на поведінку в конфліктних ситуаціях в підлітковому віці.	20.10.20220 р.
3.2.	Розділ 2. Емпіричне дослідження впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях.	25.11.2022 р.
3.3.	Розділ 3. Психологічна корекція конфліктної поведінки у підлітковому віці.	08.12.2022 р.
4.	Висновки	15.12.2022 р.
5.	Захист КМР на кафедрі (попередній захист)	23.01.2023 р.
6.	Захист КМР перед Екзаменаційною комісією	22.02.2023 р.

Студентка

(підпис)

Анастасія БУРЯЧОК

Науковий керівник

(підпис)

Ірина ЛИСЕНКОВА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	7
1.1. Проблема вивчення акцентуацій характеру в психологічній науці.....	7
1.2. Основні типи акцентуацій характеру у підлітків.....	12
1.3. Особливості поведінки підлітків у конфліктній ситуації.....	26
Висновки до першого розділу	37
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ПІДЛІТКІВ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ.....	39
2.1. Опис психодіагностичної програми дослідження.....	39
2.2. Методичне забезпечення вивчення проблеми впливу акцентуацій характеру на конфліктну поведінку.....	44
2.3. Аналіз і обробка психодіагностичного інструментарію.....	58
Висновки до другого розділу.....	78
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	81
3.1. Змістові та процесуальні аспекти корекційно-відновлюваної програми.....	81
3.2. Результати психологічної корекції конфліктної поведінки у підлітковому віці.....	94
Висновки до третього розділу.....	105
ВИСНОВКИ.....	108
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	113
ДОДАТКИ.....	120

ВСТУП

Актуальність дослідження. Період становлення характеру, його типологічні особливості, які не були ще згладжені і завуальовані життєвим досвідом в підлітковому віці, виявляються дуже яскраво. Через деякий час риси акцентуацій зазвичай згладжуються. Це дозволяє говорити про «підліткові акцентуації характеру, що минають».

Дослідження акцентуацій характеру є однією з найскладніших соціально-психологічних проблем. Чимало підлітків мають аномальні прояви характеру, що, безумовно, позначається на їх поведінці в суспільстві, взаємодії з оточуючими, успішності у навчальній діяльності та інших аспектах життя.

А.Є. Личко в своїх роботах зазначав той факт, що акцентуації характеру є крайніми варіантами норми, при яких окремі риси характеру підлітків надмірно загострені. Внаслідок цього можна помітити вибіркочувразливість щодо певного роду психогенних впливів при нормальній і навіть підвищеній стійкості до інших. Підлітковий вік є віком серйозної кризи, що зачіпає як фізіологічне, так і психічне здоров'я дитини. Криза безпосередньо пов'язана з періодом статевого дозрівання. У цей період відбувається не тільки корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, але і виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки. Для цього досить складного етапу показовими є негативні прояви дитини, певна дисгармонійність в будові особистості, протестуючий характер поведінки по відношенню до дорослих, а також агресивність, підвищена тривожність, жорстокість, іноді некерованість. Тобто в підлітковому віці через складність і суперечливість особливостей зростаючого організму, внутрішніх і зовнішніх умов його розвитку можуть виникати ситуації, що порушують нормальний хід особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для виникнення і прояву агресивності і конфліктності.

Останнім часом дорослі все частіше опиняються в глухому куті, перебуваючи не в силах припинити агресивні витівки дітей, що відбуваються на

їхніх очах. Сьогодні батьки та вчителі потребують найрізноманітніших психологічних знань, щоб бути компетентними при зустрічі з дитячою агресією. Щоб зробити менш гострими ті труднощі, які відчуває сам підліток, а також його батьки і школа, необхідно заздалегідь знати, які можуть бути прояви асоціальності в цьому віці, бути готовими до них та правильно діяти.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити вплив акцентуацій характеру на поведінку підлітків у конфліктних ситуаціях.

Відповідно до мети можна висунути наступні завдання дослідження:

- 1) проаналізувати та узагальнити теоретичні підходи до вивчення проблеми акцентуацій характеру і впливу їх на поведінку підлітків;
- 2) здійснити теоретичний аналіз літератури стосовно використання діагностичних засобів для вивчення особливостей мотиваційної сфери підлітків 14-16 років;
- 3) розробити програму емпіричного дослідження, обрати відповідну меті дослідження систему дослідницьких процедур, спрямованих на вивчення акцентуацій характеру і поведінки підлітків в конфліктній ситуації;
- 4) експериментально перевірити особливості впливу акцентуацій характеру на поведінку підлітків в ситуації конфлікту.

Об'єкт дослідження – акцентуації характеру підлітків.

Предметом дослідження виступає вплив акцентуацій характеру на особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Методи дослідження. Під час виконання дослідження використовувалися наступні групи методів: *теоретичні методи* (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), *експериментальні методи* (методи опитування, тестування, констатувальний та формувальний експеримент), *математико-статистичні методи* (кореляційний аналіз К. Пірсона, рангова кореляція Ч. Спірмена). Під час проведення експериментального дослідження використовувались наступні

психологічні методика, тести та опитування: методика психодіагностичного опитувальника А. Є. Личка (ПДО) та особистісний опитувальник Г. Шмішека, а також методика діагностики міжособистісних відносин Лірі та тест опису поведінки особистості у конфліктній ситуації К. Томаса.

Експериментальна база дослідження. Зважаючи на воєнний стан у нашій країні, дослідницько-експериментальна робота виконувалася онлайн за допомогою соціальних мереж. В дослідженні брали участь 20 респондентів, віком від 14 до 16 років.

https://www.facebook.com/stories/2089265501214866/UzpfSVNDOjkwNzE5NDM3NjkzMjA3MA==?view_single=true

Теоретична та практична значущість дослідження. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в системі професійної підготовки майбутніх психологів під час проведення виробничої практики; для розробки робочих програм та навчально-методичної літератури з дисциплін «Вікова та педагогічна психологія», «Загальна психологія», «Психологія особистості», «Конфліктологія», «Психологічне консультування».

Програма та результати корекційної роботи стануть у нагоді батькам підлітків, шкільним психологам і можуть бути впроваджені при консультативній та психокорекційній роботі з підлітками.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (28-30 квітня 2022 року, м. Суми); Всеукраїнська науково-методична конференція: «Могилянські читання – 2022: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (7-11 листопада 2022 року, м. Миколаїв); Міжнародна науково-практична конференція «Science and technology: problems, prospects and innovations» (17-19 листопада 2022 року, м. Осака, Японія).

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у 3 публікаціях, з них: 1 стаття опублікована у фаховому науковому виданні України категорії Б, 2 публікації тез у збірниках матеріалів конференцій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг магістерської роботи становить 142 сторінки, основний зміст викладено на 112 сторінках. Робота містить 18 таблиць, 10 рисунків, 8 додатків. Список використаних джерел складає 100 праць українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Проблема вивчення акцентуацій характеру в психологічній науці

У період становлення характеру його типологічні особливості, які були ще згладжені і завуальовані життєвим досвідом, виявляються настільки яскраво, що іноді нагадують психопатії, тобто патологічні аномалії характеру. З дорослішанням риси акцентуацій зазвичай згладжуються. Це дозволяє нам говорити про «минуші підліткові акцентуації характеру». Типи акцентуацій характеру дуже схожі й частково збігаються з типами психопатій [5, с. 60].

Найбільшу популярність здобув термін К. Леонгарда «акцентуйована особистість». Однак, правильніше говорити про «акцентуації характеру». Особистість – поняття набагато складніше, ніж характер. Вона включає в себе інтелект, здібності, нахили, світогляд і таке інше. В описах К. Леонгарда йдеться саме про типи характеру. До того ж в країнах з німецькою мовою термін «акцентуйована особистість» стали використовувати як клінічний діагноз замість терміна «психопатія», що є правомірним, якщо розглядати акцентуації як крайні варіанти норми. Узагальнюючи великий емпіричний матеріал, накопичений Леонгардом під час терапевтичної практики, він дійшов висновку, що є деякі риси, що визначають індивідуальність людини. Ці риси можуть мати різний ступінь виразності [51, с. 10].

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибіркова уразливість відносно певного роду психогенних впливів при нормальній і навіть підвищеній стійкості до інших.

«Не завжди легко провести чітку межу між рисами, що формують акцентувану особистість, і рисами, що визначають варіації індивідуальності людини, – пише К. Леонгард. Коливання тут спостерігаються у двох напрямках. Насамперед особливості застрягаючої, або педантичної, або гіпоманіакальної особистості можуть бути виражені в людині настільки незначно, що акцентуація як така немає місця, можна лише констатувати відхилення від якогось «трафаретного», загальноприйнятого зразка. Особливо яскраво це виражено при визначенні тих чи інших властивостей темпераменту, що становлять всі проміжні щаблі його видів навіть до майже нейтральних. Загалом акцентуація завжди передбачає посилення ступеня певної риси. Ця риса особистості, таким чином, стає акцентуваною» [51, с. 23].

Акцентувані риси далеко не такі численні, як індивідуальні, що варіюють, зазначає Леонгард. «Акцентуація являє собою, по суті, ті ж індивідуальні риси, але які володіють тенденцією до переходу в патологічний стан. Ананкастичні, параноїальні та істеричні риси можуть бути притаманні певною мірою будь-якій людині, але прояви їх такі мізерні, що вони можуть легко вислизнути від спостереження. При більшій виразності вони накладають відбиток на особистість як таку і, можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості» [11, с. 31].

У своїх працях К. Леонгард наголошував, що акцентувані риси особистості мають цікавити нас лише у тому вигляді, в якому ми спостерігаємо їх у наших досліджуваних. Наприклад, загальноприйнятим можна вважати, що у будь-якої людини в її натурі закладено бажання отримати схвалення, відзнаку, що будь-яка людина не позбавлена здатності співчувати [51, с. 8]. Цілком можливо, що враження у дитячому віці наклали певний відбиток на особливості прояву цих рис у дорослому житті. Однак безперечним є одне: як схильності, так і спрямованість інтересів людини надходять із зовнішнього світу. В який бік спрямовані амбіційні та честолюбні думки людини, залежить виключно від зовнішніх стимулів [51, с. 10]. Двоє однаково честолюбних людей можуть бути найзапеклішими ворогами через те, що ставлять перед собою

діаметрально протилежні цілі. По-різному може бути спрямоване і почуття обов'язку. Те, який напрямок обирає людина, багато в чому залежить від суспільства і оточення, в якому вона живе. Так само вроджена спрямованість інтересів і нахилів жодною мірою не перешкоджає виховному впливу. До того ж, саме вроджена спрямованість і є основою виховання, без неї виховання взагалі неможливе. Якби в людині не була закладена тенденція до формування почуття обов'язку, то за допомогою виховання майже неможливо було б спонукати його робити одне і не робити іншого [51, с. 11].

Люди відрізняються один від одного незалежно від того, яким шляхом така відмінність виникає. Так само, як за своєю зовнішністю одна людина завжди відрізняється від іншої, так і психіка кожної людини є відмінною від психіки інших людей.

Отже, можна висунути таку тезу: основні риси, що визначають індивідуальність і характер людини, дуже численні, але все ж таки їхню кількість не можна вважати необмеженою.

Риси, що визначають індивідуальність людини, можуть бути віднесені до різних психічних сфер [51, с. 15].

Передусім хочеться відзначити сферу, яку більш вдало можна позначити як сферу спрямованості інтересів і схильностей людини до чогось. Деякі інтереси і схильності мають егоїстичний характер, інші, навпаки, є альтруїстичними. Впливаючи з цього, одна людина може мати потяг до наживи або мати непомірну пихатість, а інша вирізнятися добротою, чуйністю і високо розвиненим почуттям відповідальності у будь-яких справах. До цієї ж сфери належать і почуття справедливості, ненависть до людини чи боязкість. Якщо одна з цих властивостей психіки дуже яскраво виражена або, навпаки, досить мало розвинена, то є підстави говорити про ці властивості як про індивідуальні риси людини, тобто ще раз важливо зауважити, що яскраво виражені індивідуальні риси, що описуються, ще не можна вважати основною і центральною причиною акцентуації особистостей, які постійно чимось виділяються у порівнянні з іншими людьми середнього рівня [51, с. 17].

Легко встановити, що відхилення в той чи інший бік у неакцентуєваних осіб завжди знаходяться у межах загальноприйнятих норм. Ці риси, що закладені в людині від природи, саме через свою велику значущість для людства становлять настільки міцні кістяки, що особливого індивідуального «різнобою» зазвичай не спостерігається. Звичайно, не є виключеними деякі варіації людського реагування: бувають люди більш альтруїстичні або егоїстичні, більш свідомі до свого обов'язку, і більш марнославні. Таким чином, на тлі варіацій у сфері спрямованості інтересів та схильностей людей до чогось, виникають різні індивідуальності, але їх ще не можна віднести до акцентуєваних осіб [51, с. 23].

Другу сферу можна позначити як сферу волі та почуттів. Характер внутрішнього відображення явищ визначає значні індивідуальні відмінності. В результаті цього виникають модифікації характеру та індивідуальності. Тут мова йде про сам процес переживання емоцій, про швидкість цих емоцій, з якою вони наздоганяють та огортають людину і потім слабшають, про глибину самого почуття. Сюди ж відносяться і види вольових реакцій людини, до яких ми можемо відносити не лише силу волі чи слабкість, а й внутрішню вольову збудливість у плані холеричного чи флегматичного темпераменту. Властивості людської емоційно-вольової сфери також зумовлюють ще й різні варіації поведінки, через які людина отримує різні індивідуальні риси специфічного характеру. Однак і вони не можуть повністю визначати особистість, яка особливо виділялася б серед інших [51, с. 24].

Третя сфера пов'язана з інтелектом, який зазвичай не звикли включати до поняття особистості, хоча існує область так званих асоціативних почуттів, в яких закладено зацікавленість, прагнення до порядку. Цю сферу доречно називати асоціативно-інтелектуальною. Досить часто ці риси є лише одним з індивідуальних проявів асоціативно-інтелектуальної сфери, який не варто якимось чином пов'язувати з рисами акцентуації особистості [51, с. 25].

Як зазначає Леонгард, жорсткого кордону немає і між нормальними, середніми людьми та акцентуєваними особистостями. «Тут також не хотілося

б підходити до цих понять надто вузько, тобто неправильно було б на підставі будь-якої дрібної особливості людини відразу ж вбачати в ній відхилення від норми. Але навіть за досить широкого підходу до того, які якості можна називати стандартними, нормальними, звичними, які не впадають у вічі, все ж таки існує чимало людей, яких доводиться віднести до акцентуйованих особистостей» [51, с. 48].

Залежно від ступеня вираженості виділяють два ступені акцентуації характеру – явний і прихований.

Явна акцентуація. Цей ступінь акцентуації відноситься до крайніх варіантів норми. Вона відрізняється наявністю досить постійних рис певного типу характеру. Ретельно зібраний анамнез, відомості від близьких, нетривале спостереження, особливо в середовищі однолітків, а також результати експериментально-патохарактерологічної оцінки за допомогою діагностичного опитувальника дозволяють розпізнати цей тип. Однак вираженість рис певного типу не перешкоджає можливості задовільної соціальної адаптації. Зайняте становище зазвичай відповідає здібностям і можливостям. У підлітковому віці особливості характеру часто загострюються, а при дії психогенних чинників, що адресуються до «місця найменшого опору», можуть наступати тимчасові порушення адаптації, відхилення в поведінці. При подорослішанні особливості характеру залишаються досить вираженими, але компенсуються і звичайно не заважають адаптації [34].

Прихована акцентуація. Цей ступінь мабуть повинен бути віднесений не до крайніх, а до звичайних варіантів норми. У повсякденних, звичних умовах, риси певного типу характеру виражені слабо або не виявляються зовсім. Навіть при тривалому спостереженні, різносторонніх контактах і детальному ознайомленні з біографією буває важко скласти чітке уявлення про певний тип характеру. Однак риси цього типу можуть яскраво, часом несподівано, виявлятися під впливом тих ситуацій і психічних травм, які висувають підвищені вимоги до «місця найменшого опору». Психогенні чинники іншого роду, навіть важкі, не тільки не викликають психічних розладів, але можуть

навіть не виявити характеру. Якщо ж такі риси і виявляються, це, як правило, не призводить до помітної соціальної дезадаптації [34].

1.2. Основні типи акцентуацій характеру у підлітків

Існує дві класифікації типів акцентуацій характеру. Перша запропонована К. Леонгардом і друга – А.Є. Личко. Ці дві класифікації зіставив В.В. Юстицький.

Таблиця 1.1.

Класифікації типів акцентуацій характеру

Тип акцентуованої особистості за К. Леонгардом	Тип акцентуації характеру за А.Є. Личко
1. Лабільний	1. Лабільний циклоїд
2. Надрухливий / Емотивний	2. Лабільний
3. Демонстративний	3. Істероїдний
4. Надточний	4. Психастенічний
5. Ригідно-афективний / Некерований	5. Епілептоїдний
6. Інтравертований	6. Шизоїдний
7. Боязкий	7. Сензитивний
8. Неконцентрований або неврастенічний	8. Астено-невротичний
9. Екстравертований	9. Конформний
10. Слабовольний	10. Нестійкий
	11. Гіпертимний
	12. Циклоїдний

Слід зазначити, що А.Є. Личко дав опис типів акцентуацій характеру саме для підліткового віку.

1. Гіпертимний тип.

Головна риса гіпертимних підлітків – майже завжди дуже чудовий, навіть піднесений настрій. Лише зрідка і ненадовго ця сонячність затьмарюється спалахами роздратування, гніву, агресії [54, с. 60].

Реакція емансипації буває особливо чіткою. Через це з батьками, педагогами, вихователями легко виникають конфлікти. До них ведуть дріб'язковий контроль, повсякденна опіка, настанови та моралі в сім'ї та на публічних зборах. Все це зазвичай викликає лише посилення «боротьби за самостійність», неслухняність, навмисне порушення правил та порядків. Намагаючись вирватися з-під опіки сім'ї, гіпертимні підлітки охоче їдуть до таборів, йдуть у туристські походи тощо, але й там незабаром приходять у зіткнення із встановленим режимом та дисципліною. Як правило, виявляється схильність до самовільних відлучок, іноді тривалих. Справжні втечі з дому у гіпертимів зустрічаються нечасто [54, с. 61]. Нестримний інтерес до всього довкола робить гіпертимних підлітків нерозбірливими у виборі знайомств.

Тяжіння до алкоголю є для гіпертимів серйозною небезпекою з підліткового віку. Зазвичай вони випивають в компаніях із приятелями. Віддають перевагу неглибоким стадіям сп'яніння, що викликають ейфорію, але легко стають на шлях частих і регулярних вживань спиртних напоїв.

Завжди гарний настрій та високий життєвий тонус створюють сприятливі умови для переоцінки своїх здібностей та можливостей. Самооцінка гіпертимних підлітків відрізняється достатньою щирістю [54, с. 62-63].

2. Циклоїдний тип.

У підлітковому віці можна побачити два варіанти циклоїдної акцентуації: типові та лабільні циклоїди.

Типові циклоїди в дитинстві нічим не відрізняються від однолітків або частіше справляють враження гіпертимів. З настанням пубертатного періоду з'являється перша субдепресивна фаза. Її відрізняє схильність до апатії та дратівливості. Зранку відчувається млявість та знесилення, все валиться з рук. Те, що раніше давалося легко і просто, тепер потребує неймовірних зусиль.

Важче стає вчитися. Людське суспільство починає обтяжувати, уникаються компанії однолітків, пригоди та ризик втрачають будь-яку привабливість. Насамперед галасливі та жваві підлітки в ці періоди стають млявими домосідами. Падає апетит, але замість властивого вираженням депресіям безсоння нерідко спостерігається сонливість [54, с. 65].

Відповідно до настрою все набуває песимістичного забарвлення. Дрібні неприємності та невдачі, які зазвичай починають сипатися через падіння працездатності, переживають дуже важко. На зауваження та докори нерідко відповідають роздратуванням, часом грубістю і гнівом, але в глибині душі впадаючи у ще більший смуток. Серйозні невдачі та нарікання оточуючих можуть поглибити субдепресивний стан або спричинити гостру афективну реакцію із суїцидними спробами. Зазвичай лише у такому разі циклоїдні підлітки потрапляють під нагляд психіатра [54, с. 67].

У типових циклоїдів фази зазвичай нетривалі і тривають два-три тижні. Перевтома та астения затягують субдепресивну фазу, з'являється відразу до навчання та до розумової праці взагалі.

Лабільні циклоїди, на відміну від типових, багато в чому наближаються до лабільного (емоційно-лабільного або реактивно-лабільного) типу. Фази тут набагато коротші – кілька «гарних» днів змінюють кілька «поганих». «Погані» дні більш відзначені поганим настроєм, ніж млявістю, занепадом сил чи незадовільним самопочуттям. Але, на відміну від лабільного типу, що описується далі, немає надмірної емоційної реактивності, постійної готовності настрою легко і круто змінюватися від незначних причин.

До алкоголізації у компаніях вони виявляють схильність у періоди підйому. Суїцидальна поведінка у вигляді афективних (але не демонстративних) спроб або справжніх замахів можлива у субдепресивній фазі.

Самооцінка характеру у циклоїдів формується поступово, у міру того, як накопичується досвід «гарних» та «поганих» періодів [54, с. 68-69].

3. Лабільний тип.

У дитинстві лабільні підлітки, як правило, особливо не виділяються серед однолітків. Лише в деяких виявляється схильність до невротичних реакцій. Проте майже все дитинство наповнене інфекційними захворюваннями, викликаними умовно-патогенною флорою. Часті ангіни, безперервні «застуди», хронічні пневмонії, ревматизм, холецистити та інші захворювання хоча й протікають і не у важких формах, але схильні мати затяжний і рецидивуючий перебіг. Головна риса лабільного типу – вкрай мінливий настрій [53, с. 74].

Настрою притаманні не лише часті та різкі зміни, а й значна їхня глибина. Від настрою даного моменту залежать і самопочуття, і апетит, і сон, і працездатність, і бажання побути одному або тільки разом з близькою людиною або ж спрямувати себе в гучне суспільство, в компанію, вийти у люди. Відповідно до настрою і майбутнє то розквітає райдужними фарбами, то виявляється сірим і похмурим, і минуле постає як ланцюг приємних спогадів, то здається суцільним з невдач, помилок і несправедливостей. Одні й ті самі люди, одне й те саме оточення здаються то милим, цікавим і привабливим, то набридлим, нудним і потворним, наділеним усілякими недоліками.

Справжні неприємності, втрати, нещастя лабільні підлітки переносять надзвичайно важко, виявляючи схильність до реактивних депресій, важких невротичних зривів [53, с. 75].

Реакція емансипації у лабільних підлітків виражена дуже помірно. Їм добре в сім'ї, якщо вони відчують там кохання, тепло та затишок. Емансипаційна активність проявляється у вигляді коротких спалахів, обумовлених примхами настрою та зазвичай трактованих дорослими як проста впертість.

Самооцінка відрізняється щирістю. Лабільні підлітки добре знають особливості свого характеру, знають, що вони – «люди настрою» і що від настрою у них все залежить. У тому, як ставляться до них оточуючі, вони виявляють напрочуд гарну інтуїцію – відразу, при першому контакті відчуваючи, хто до них добре налаштований, хто байдужий, а в кому таїться хоч крапля недоброзичливості чи неприязні [54, с. 70].

4. Астено-невротичний тип.

У підлітків астено-невротичного типу з дитинства нерідко виявляються ознаки невропатії – неспокійний сон і поганий апетит, примхливість, полохливість, плаксивість, іноді нічні страхи, нічний анурез, заїкання тощо.

Головними рисами астено-невротичної акцентуації є підвищена стомлюваність, дратівливість та схильність до іпохондричності. Стомлюваність особливо проявляється у розумових заняттях. Помірні фізичні навантаження переносяться краще, проте фізичні напруги, наприклад, спортивні змагання, виявляються нестерпними. Роздратування, нерідко з незначного приводу, легко виливається на оточуючих, які випадково потрапили під гарячу руку, і так само легко змінюється каяттям і навіть сльозами. На відміну від епілептоїдів, афект не відрізняється ні поступовим накипанням, ні силою, ні тривалістю [53, с. 79].

На відміну від запальності гіпертимів приводом для спалахів зовсім не обов'язково служить протидія, бурхливого шаленства афект також не досягає. Схильність до іпохондризації є особливо своєрідною рисою. Такі підлітки уважно прислухаються до своїх тілесних відчуттів, охоче лікуються, укладаються в ліжку, дозволяють оглядати себе.

Делінквентність, втечі з дому, алкоголізація та інші порушення поведінки підліткам астено-невротичного типу не властиві. Але це не означає, що специфічно підліткові поведінкові реакції у них відсутні. До однолітків тягнуться, нудьгують без їхньої компанії, але швидко від них втомлюються та шукають відпочинку, самотності чи дозвілля з близьким другом [54, с. 67].

5. Сензитивний тип.

Вони цураються дуже жвавих і галасливих однолітків, не люблять надмірно рухливих і бешкетних ігор, ризикованих витівок, уникають великих компаній дітей, відчувають боязкість і сором'язливість серед сторонніх та у новій обстановці і взагалі не схильні до легкого спілкування з незнайомими людьми. До рідних вони іноді виявляють надзвичайну прихильність, навіть за холодного ставлення чи суворого поводження з їхнього боку. Відрізняються слухняністю, часто славляться «домашньою дитиною» [53, с. 81].

Початок пубертатного періоду зазвичай минає без особливих ускладнень. Проблеми адаптації найчастіше виникають у 16-19 років. Саме в цьому віці виступають обидві головні якості сензитивного типу, відзначені П.Б. Ганнушкіним, – «надзвичайна вразливість» та «різко виражене почуття власної недостатності» [54, с. 68].

Реакція емансипації у сензитивних підлітків буває виражена досить слабо. До рідних зберігається дитяча прихильність. До опіки старших ставляться не тільки терпляче, а й навіть охоче їй підкоряються. Звинувачення, нотації та покарання з боку близьких радше викликають сльози, докори і навіть відчай, ніж зазвичай властивий підліткам протест.

Рано формується почуття обов'язку, відповідальності, високих моральних та етичних вимог і до оточуючих, і до самого себе. Вони шукають самоствердження не осторонь слабких місць своєї натури, не в галузях, де можуть розкритися їхні здібності, а саме там, де особливо відчують свою неповноцінність. Дівчата прагнуть показати свою веселість. Несміливі і сором'язливі хлопчики натягують на себе маску розв'язності і навіть нарочитої зарозумілості, намагаються показати свою енергію та волю. Але як тільки ситуація несподівано для них вимагає сміливої рішучості, вони відразу пасують. Несподівана участь і співчуття можуть змінити зарозумілість і хоробрість на бурхливі сльози [53, с. 86].

В силу тієї ж реакції гіперкомпенсації сензитивні підлітки виявляються на громадських постах (старости тощо). Намір позбутися боязкості та слабовольності штовхає хлопчиків на заняття силовими видами спорту: боротьбою, гантельною гімнастикою тощо.

Ні до алкоголізації, ні до вживання наркотиків, ні до делінквентної поведінки сензитивні підлітки не схильні. Сензитивні юнаки, як правило, навіть не палять, алкогольні напої взагалі здатні вселяти їм огиду [53, с. 87].

Самооцінка сензитивних підлітків відрізняється досить високим рівнем об'єктивності. Помічається властива з дитинства уразливість і чутливість, сором'язливість, яка особливо заважає товаришувати з ким хочеться, невміння

бути ватажком, заводилою, душею компанії, неприязнь до авантур і пригод, всякого роду ризику та гострих відчуттів, відраза до алкоголю, нелюбов до флірту.

Слабкою ланкою сензитивних особистостей є ставлення оточуючих до них. Нестерпною для них виявляється ситуація, де вони стають об'єктом глузування або підозри в непристойних вчинках, коли на їхню репутацію падає будь-яка найменша тінь або коли вони зазнають дійсно несправедливих звинувачень [54, с. 68-69].

6. Психастенічний тип (педантичний).

Психастенічні прояви в дитинстві є незначними і обмежуються боязкістю, похливістю, моторною незручністю, схильністю до обмірковування та ранніми «інтелектуальними інтересами».

Критичним періодом виявляються перші класи школи, коли психастенічний характер розгортається майже у всій повноті. У ці роки безтурботне дитинство змінюється першими вимогами до почуття відповідальності. Подібні вимоги представляють собою один із найвідчутніших ударів для психастенічного характеру. Виховання в умовах «підвищеної відповідальності», коли батьки покладають недитячі турботи з нагляду та догляду за молодшими або безпорадними людьми похилого віку, становище старшої дитини у важких матеріальних та побутових умовах сприяють становленню психастенії [54, с. 70].

Головними рисами психастенічного типу в підлітковому віці є нерішучість і схильність до обмірковування, тривожна недовірливість і любов до самоаналізу і, як результат, легкість утворення obsesій – нав'язливих страхів, побоювань, дій, ритуалів, думок та уявлень.

Захистом від постійної тривоги за майбутнє стають спеціально вигадані прикмети та ритуали. Іншим захистом стає навмисно вироблений педантизм та формалізм [53, с. 88].

Нерішучість і обмірковування у психастенічного підлітка йдуть пліч-о-пліч. Такі підлітки бувають могутніми на словах, але не в діях. Будь-

який самостійний вибір, хоч би яким незначним він був, – наприклад, який фільм піти подивитися у вихідні дні, – може стати предметом довгих і болісних коливань. Проте вже ухвалене рішення має бути негайно виконане. Чекати психастеніки зовсім не вміють, виявляючи сильне нетерпіння. У психастенічних підлітків нерідко доводиться бачити реакцію гіперкомпенсації щодо своєї нерішучості та схильності до сумнівів. Ця реакція проявляється у них самовпевненими та безапеляційними судженнями, перебільшеною рішучістю та поспішністю дій у моменти, коли потрібна некваплива обачність та обережність. Невдачі, що виникають внаслідок цього ще більше посилюють нерішучість та сумніви [53, с. 89].

Схильність до самоаналізу найбільше поширюється на роздуми щодо мотивів своїх вчинків та дій, проявляється у компанії саме у своїх відчуттях та переживаннях.

Самооцінка, попри схильність до самоаналізу, не завжди буває правильною. Часто присутньою є тенденція знаходити в собі найрізноманітніші риси характеру, включаючи абсолютно невластиві [54, с. 70-71].

7. Шизоїдний тип.

Найбільш істотною рисою цього типу вважається замкнутість, відгородженість від оточуючих, нездатність чи небажання встановлювати контакти, знижена потреба у спілкуванні. [54, с. 71].

З настанням статевого дозрівання всі риси характеру виступають з особливою виразністю. Така замкненість, відчуженість від однолітків кидаються у вічі. Іноді духовна самота навіть не обтяжує шизоїдного підлітка, який живе у своєму світі, зі своїми незвичайними для інших інтересами та захопленнями, ставлячись з поблажливою зневагою або явною ворожістю до всього, що сповнює життя інших підлітків. Але найчастіше шизоїди самі страждають від своєї замкнутості, відчуженості, самотності, нездатності до спілкування, неможливості знайти собі близького товариша. Невдалі спроби розпочати приятельські відносини, швидка виснаженість у контакті («не знаю про що ще говорити») нерідко спонукають до ще більшого занурення у себе.

Нестача інтуїції та співпереживання зумовлює, мабуть, і те, що називають холодністю шизоїдів. Їхні вчинки можуть бути жорстокими, що швидше пов'язано з нездатністю відчувати страждання інших (низький рівень емпатії, іноді навіть алекситимія – нездатність розпізнавати та висловлювати свої емоції), ніж бажанням отримати садистичну насолоду. До певних шизоїдних особливостей можна додати невміння переконувати інших своїми словами.

Приховування внутрішнього світу і стриманість у прояві почуттів роблять майже всі вчинки шизоїдів незрозумілими і несподіваними для оточення, бо все, що їм передує – весь перебіг переживань і мотивів – залишається прихованим [53, с. 91]. Деякі витівки мають дивакуватий характер, але, на відміну від істероїдів, вони не мають мети привернути до себе увагу оточуючих.

Реакція емансипації часто проявляється дуже своєрідно. Шизоїдний підліток може довго терпіти дріб'язкову опіку в побуті, підкорятися встановленому у родині порядку життя і режиму, але реагувати дуже бурхливим супротивом на найменшу спробу втрутитися без дозволу у світ його інтересів, захоплень і фантазій. Найчастіше вражає прямолінійна критика інших без урахування наслідків цієї критики для себе.

Самооцінка шизоїдів відрізняється замкнутістю, відчуженістю, самотністю, труднощами встановлювати зв'язки, нерозумінням із боку оточуючих. Суперечливості своєї поведінки вони зазвичай не помічають або не надають їй особливого значення. Також вони люблять підкреслювати свою незалежність та самостійність [54, с. 71-72].

8. Епілептоїдний тип.

Яскравими рисами епілептоїдного типу є афективна вибуховість, напружений стан інстинктивної сфери, що іноді досягає аномалії потягів, а також в'язкість, малорухливість, важкість, інертність, що залишають відбиток на всій психіці, – починаючи моторикою та емоційністю, і закінчуючи мисленням та особистісними цінностями [54, с. 73].

У перші шкільні роки присутня дріб'язкова скрупульозність у веденні зошитів, всього учнівського приладдя, але ця підвищена охайність перетворюється на самоціль і може повністю затьмарювати суть справи та саме навчання. Будь-які спроби зазіхнути на їхню дитячу власність викликають вкрай негативну реакцію та обурення [53, с. 93].

Такі афективні розряди можуть бути наслідком дисфорії – підлітки у цьому стані досить часто самі шукають привід для суперечки або скандалу. Але афекти можуть бути і коренем тих конфліктів, які легко виникають у епілептоїдних підлітків внаслідок їхньої жорстокості, владності, непоступливості, та самолюбства. Причина гніву може бути зовсім незначною, але вона завжди пов'язана хоча б з невеликим утиском інтересів. В афекті простежується нестримна лють – непристойна лайка, жорстокі побої, байдужість до слабкості та безпорадності супротивника і неспроможність врахувати його переважну силу. У бійці виявляється прагнення вдарити у найвразливіше місце супротивника. Яскраво вираженим стає вегетативний супровід афекту – у гніві обличчя червоніє, наливається кров'ю, виступає піт.

Реакція емансипації у епілептоїдних підлітків зазвичай протікає дуже тяжко. Ситуація може доходити навіть до повного розриву стосунків з рідними, щодо яких виступає вкрай сильна озлобленість та помстливість. Епілептоїдні підлітки не лише вимагають самостійності, свободи, позбавлення влади, а й «прав», своєї частки будь-якого майна, житла, і взагалі матеріальних благ. Перебуваючи у конфліктах з матір'ю та батьком вони можуть отримувати підтримку у бабусь та дідусів, які про них дбають, голублять, і всіляко потурають [53, с. 94].

Реакція групування з однолітками тісно пов'язана із прагненням до владарювання, тому охоче вишукується компанія саме з молодших, слабких, безвольних, не здатних дати відсіч людей. У групі такі підлітки хочуть встановити свої правила та порядки, вигідні їм самим. Вони не користуються симпатіями, їхня влада тримається на страху інших перед ними. Спочатку їх

боятися, але поступово проти них назріває бунт, і в певний момент їх «підводять» і вони виявляються скинутими зі свого так би мовити п'єдесталу.

Самооцінка епілептоїдних підлітків має однобічний характер. Як правило, вони відзначають схильність до похмурого настрою, свої соматичні особливості – міцний сон і труднощі пробуджень, любов до смачної калорійної їжі, відсутність сором'язливості і навіть схильність до ревнощів [54, с. 73-74].

9. Істероїдний тип.

Головною рисою цього типу є безмежний егоцентризм, велика жага отримувати знаки уваги до своєї особи, шанування, здивування, захоплення, співчуття. У крайньому разі жадає навіть обурення чи ненависті, що спрямовуються на власну ж адресу, але тільки не байдужість – тільки не можливість залишатися непоміченим. Фантазування та нещирість цілком спрямовані на прикрашання своєї персони. До речі, їх емоційність насправді проявляється відсутністю глибоких щирих почуттів через надмірну експресію емоцій, театральність, схильність до описування і притворства [54, с. 75].

Серед поведінкових проявів істероїдності у підлітків слід окремо виділити суїцидальність. Йдеться про не стільки серйозні спроби, а демонстрації, «псевдосуїциди», «суїцидальне шантажування». При цьому способи обираються або майже незагрозливі (порізи на передпліччі, не смертельна доза ліків з домашньої аптечки), або розраховані на те, що серйозна спроба буде попереджена (демонстрація приготування до повішення, сягання під транспорт на очах у присутніх, або зображення спроби вистрибнути з вікна).

Яскрава суїцидальна «сигналізація» нерідко передує демонстрації або супроводжує її: пишуться різні короткі прощальні листи, робляться «таємні» визнання товаришам, записуються «останні слова» на диктофоні [54, с. 76].

В істероїдних підлітків також іноді має демонстративний характер алкоголізація чи вживання наркотиків. Посиденьки з алкоголем, знайомство з наркотиками, злочинство, прогули, асоціальні компанії передбачені для того, щоб просигналізувати: «Поверніть мені колишню увагу, інакше я зйду з

правильного шляху!» Істероїдні фантазії є мінливими, завжди призначені для певних глядачів і слухачів, підлітки досить легко вживаються в роль, і поводяться відповідно до своїх вигадок [54, с. 76].

Реакція емансипації може мати бурхливі зовнішні прояви: втечі з дому, конфлікти з рідними та старшими, гучні вимоги свободи та самостійності тощо. Однак справжня потреба свободи та самостійності зовсім не властива підліткам цього типу – вони зовсім не прагнуть позбутися уваги та турботи близьких.

Явище групування з однолітками завжди пов'язане з вимогою та зазіханням на лідерство або особливе становище в групі. Зазвичай істероїд рветься до лідерства доступними для нього шляхами, не володіючи ні достатньою стійкістю (активністю), ні сміливою готовністю будь-якої миті силою затвердити свою командну роль та підпорядкувати собі інших. Але вони завжди виявляються ватажками на годину – здаються перед несподіваними труднощами, легко зраджують друзів, а якщо не бачать захоплених поглядів – відразу втрачають запал. Все це веде до того, що істероїдні підлітки не схильні занадто довго затримуватися в одній і тій же підлітковій групі і охоче прямують до нової, щоб розпочати все знову [54, с. 76-77].

Самооцінка істероїдних підлітків далека від об'єктивності. Вони підкреслюють ті риси характеру, які тут та зараз можуть справити враження.

10. Нестійкий тип.

Безвольність цього типу яскраво проявляється, коли справа стосується навчання, праці, виконання обов'язків та боргу, досягнення цілей, які ставлять перед ними родичі, старші або суспільство. Однак у пошуку розваг представники цього типу також не виявляють наполегливості, а скоріше пливуть за течією [54, с. 77].

У них немає бажання вчитися ще перших класів школи. Тільки при суворому і безперервному контролі, неохоче підкоряючись, вони виконують завдання, завжди шукають нагоду уникати занять. Разом з тим рано виявляється підвищений потяг до розваг, задоволень, ледарства та неробства. Коли ж вони стають підлітками, то колишні розваги, на кшталт настільних ігор чи кіно, їх

вже не задовольняють, і вони бажають доповнити їх гострішими відчуттями – стають присутніми хуліганські вчинки, алкоголізація, наркотики [54, с. 78].

З настанням пубертатного періоду такі підлітки прагнуть звільнитися від батьківського піклування. Реакція емансипації у нестійких підлітків тісно пов'язана з тим самим бажанням отримувати задоволення і розважатися. Вони ніколи не відчують справжньої любові до батьків, ставляться з байдужістю до проблем і турбот сім'ї. Рідні люди для них виступають лише джерелом коштів для насолод [54, с. 78].

Нездатні самі зайняти себе, вони дуже погано переносять самотність і рано тягнуться до вуличних підліткових груп. Боязкість і недостатня ініціативність не дозволяють їм зайняти в цих групах місце лідера. Труднощі, випробування, неприємності, загроза покарань – усе це викликає однакову реакцію – втекти подалі. Втечі з дому, школи та інтернатів – досить частий вчинок нестійких підлітків [54, с. 78].

Однією з основних рис нестійких підлітків є слабкість,. Саме слабовольність дозволяє утримати їх в суворому та жорсткому упорядкованому режимі. Коли ж за ними безперервно стежать, не дозволяють втікати від роботи, коли неробство загрожує суворим покаранням, а вислизнути нікуди, та й довкола всі працюють – вони на якийсь час стають вимушеними підкоритися. Але як тільки опіка починає слабшати, вони негайно прямують до найближчої суперечливої компанії. Слабке місце цього типу – відсутність нагляду, потурання, що відкриває простори для ледарства і неробства.

Самооцінка нестійких підлітків часто відрізняється тим, що вони приписують собі або гіпертимні, або конформні риси [54, с. 78-79].

11. Конформний тип.

Головною рисою характеру цього типу є постійна та надмірна конформність до свого звичного оточення. Цим особистостям властиві недовіра та насторожене ставлення до незнайомих. Під конформністю прийнято розуміти податливість людини до реального чи уявного тиску з боку іншої людини або групи. У різних умовах кожен суб'єкт може виявляти той чи інший

ступінь конформності. Однак за конформної акцентуації характеру ця властивість постійно проявляється, і вважається найстійкішою рисою.

Представники конформного типу – це люди певного середовища. Їхня головна якість, головне життєве правило – не виділятися, думати «як усі», чинити «як усі», намагатися, щоб все у них було «як у всіх інших» – від одягу та умов вдома до світогляду та суджень з нагальних питань. Під «всіма» мається на увазі звичайне безпосереднє оточення. Від нього вони не хочуть ні в чому відставати, але й не люблять вирізнитися [54, с. 80]. Вони зовсім не можуть протистояти цьому оточенню, прагнучи завжди бути відповідними до нього. Тому конформну особистість повністю можна назвати продуктом свого мікросередовища. У гідному та порядному оточенні – це гарні люди та непогані працівники. Але, потрапивши в погане середовище, вони поступово засвоюють усі його звички та звичаї, манери та правила поведінки, хоч як би це не суперечило попереднім і хоч яким би згубним не було. Слід зазначити, що адаптація у них спочатку відбувається досить важко, але коли вона вже здійснилась, нове середовище стає таким же диктатором поведінки, як раніше було колишнє. Тому конформні підлітки, так би мовити, легко співаються «за компанію» та можуть бути втягнуті в групові правопорушення [54, с. 80].

Конформність поєднується з разючою некритичністю. Все, що їм каже звичне оточення, все, що вони дізнаються через звичний канал інформації – виступає єдиною істиною для них. І якщо через цей же канал починають надходити відомості, які відверто не відповідають дійсності, вони, як і раніше, сприймають їх за чисту монету.

До того ж конформні суб'єкти – це консерватори за натурою. Вони не люблять нове, тому що не можуть швидко пристосуватися до нього, важко опановують себе в новій, незвичній ситуації [54, с. 80-81].

Вони зовсім не схильні змінювати свою підліткову групу, в якій освоїлися і звикли перебувати. Нерідко вирішальним у виборі навчального закладу є те, куди йде більшість товаришів. Однією з найважчих психічних травм, яка,

мабуть, для них взагалі існує, – це коли звична підліткова група чомусь їх відштовхує і врешті виганяє.

Позбавлені власної ініціативи конформні підлітки можуть бути втягнуті до алкогольних компаній, до групових правопорушень, і бути налаштованими іншими на втечу з дому або на розправу з чужинцями [54, с. 81].

Реакція емансипації яскраво проявляється лише у тому разі, якщо батьки, педагоги, інші дорослі відривають конформного підлітка від звичного для нього середовища однолітків, якщо вони протидіють його бажанню «бути як усі», запозичувати поширені підліткові захоплення, манери, наміри. Захоплення конформного підлітка цілком визначаються його середовищем та сучасною модою. Самооцінка темпераменту конформних підлітків може бути цілком непоганою [54, с. 81].

12. Змішані типи.

Змішані типи становлять майже половину випадків явних акцентуацій. Їх особливості нескладно уявити на підставі попередніх описів. Поєднання, що зустрічаються – не випадкові, вони підлягають певним закономірностям. Риси одних типів поєднуються один з одним досить часто, а риси інших – практично ніколи.

Таким чином, акцентуації характеру підлітків найчастіше призводять до конфліктів, заважають навчальному процесу та створюють труднощі у міжособистісних стосунках. Міжособистісні відносини серед підлітків мають неабиякий вплив на формування особистості юнака, його поглядів на подальше життя, рівень самооцінки та ставлення до оточуючих. Проблеми у міжособистісних відносинах сприяють появі комплексів, змушують підлітка шукати визнання у різних релігійних сектах, кримінальному середовищі, найчастіше це все є однією з основних причин прийому алкоголю, наркотиків [54, с. 82].

1.3. Особливості поведінки підлітків у конфліктній ситуації

Одним із найскладніших періодів в онтогенезі людини є підлітковий вік. У цей час відбувається не тільки корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, але й виникають новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень та соціальних установок.

Підлітковий період онтогенезу – це гострий перехід від дитинства до дорослості, де переплітаються суперечливі тенденції розвитку. З одного боку, для цього складного етапу показовими є негативні прояви дитини, дисгармонійність у будові особистості, згортання раніше встановленої системи інтересів, протестуючий характер поведінки стосовно дорослих. З іншого боку, підлітковий вік відрізняється і масою позитивних факторів – зростає самостійність дитини, значно різноманітнішими і змістовнішими стають її відносини з іншими дітьми та дорослими, значно розширюється і якісно змінюється сфера її діяльності, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей [12, с. 23].

Існує безліч фундаментальних досліджень, теорій та гіпотез підліткового віку. Класичні дослідження підліткового віку першої половини ХХ ст. перебували під впливом біологізаторських ідей. Усі психологічні зміни, що у відбувалися у розвитку підлітка вчені, зазвичай, пов'язували перш за все з процесом статевого дозрівання.

Біологізаторський напрям яскраво представляє теорія Стенлі Холла, котрого називають батьком психології перехідного віку, оскільки він запропонував концепцію, що пояснює стадію підліткового віку. Стенлі Холл відносив підлітковий вік до епохи романтизму в історії людства, відповідно до теорії рекапітуляції, в якій йде мова про повторення ознак далеких предків в онтогенезі сучасних організмів. До речі, вперше цей принцип рекапітуляції був сформульований Чарльзом Дарвіном [78, с. 117]. Ця стадія відповідає етапу переходу від дитинства – епохи полювання та збирання до дорослого стану – епохи розвиненої цивілізації. Стенлі Холл назвав підлітковий період періодом «бурі та натиску в бунтівному підлітковому віці», що пов'язано з

гормональною перебудовою організму підлітків та зміною їх соціального статусу.

Німецький психолог філософ Е. Шпрингер, який детально вивчав підлітковий вік, зазначив, що цей вік характеризується кризою, змістом якої є звільнення від дитячої співзалежності від дорослих. Підлітковий вік, за Е. Шпрінгером, – це вік так званого вrostання в культуру. Він виділив три типи розвитку отроцтва [78, с. 118].

Для першого типу характерним є бурхливий та різкий кризовий перебіг, коли юність відчувається як друге народження, в результаті якого виникає нове «Я».

Другий тип розвитку виражений повільним, дуже поступовим зростанням, коли підліток долучається до дорослого життя без глибоких і серйозних зрушень у власній особистості.

Третій тип виступає таким процесом розвитку, коли підліток сам активно і свідомо формує та певним чином виховує себе, долаючи внутрішні тривоги та кризи завдяки зусиллям волі. Він характерний для людей з високим рівнем самоконтролю та самодисципліни [78, с. 119].

Головними новоутвореннями цього віку, за Е. Шпрінгером виявляються виникнення рефлексії, відкриття свого «Я», усвідомлення своєї особливості та індивідуальності.

Як один із етапів формування особистості підлітковий вік виділяв В. Штерн. За В. Штерном, перехідному віку характерна не тільки особлива спрямованість думок і почуттів, прагнень та ідеалів, а й особливий спосіб діяти. Науковець описує його як проміжний вік між дитячою грою та серйозною відповідальною діяльністю дорослого та підбирає для нього нове поняття – «серйозна гра». В цей час підліток, вважає себе тією людиною, яка зневажливо дивиться на дитячі ігри; і з тією дуже улюбленою іграшкою він уже не хоче мати справи [76, с. 209]. Тобто у його думках все, за що він береться, має серйозний характер, його наміри також дуже серйозні. Але при цьому все, що він робить, ще не зовсім серйозна справа, а лише попередня спроба. Про

«серйозну гру», за В. Штерном, можна говорити в тому випадку, коли є об'єктивна серйозність, якій поки що об'єктивно не відповідає серйозний зміст діяльності. Прикладами серйозної гри можуть виступати ігри романтичного характеру (флірт, кокетство, мрійливе поклоніння); заняття спортом та участь у різних юнацьких організаціях, вибір певної професії та підготовка до неї.

У другій половині ХХ ст. з'явився соціологізаторський напрям, у ході якого дослідники поглибили всезагальне розуміння ролі середовища у розвитку підлітка. Е. Еріксон вважав підлітковий вік найважливішим і найважчим періодом людського життя, і підкреслював, що психологічна напруженість, яка супроводжує формування цілісності особистості, залежить не тільки від особистої біографії, фізіологічного дозрівання, а й від духовної атмосфери суспільства, в якому людина живе від внутрішньої суперечливості суспільної ідеології [76, с. 210].

Згідно з іншою відомою науковою концепцією – концепцією Ж. Піаже, у віці від 11-12 років до 14-15 років здійснюється остання фундаментальна децентрація – дитина звільняється від конкретної прихильності до певних об'єктів у полі свого сприйняття і починає розглядати світ з точки зору того, як його можна змінити. У цьому віці цілком і остаточно формується особистість, будується особиста програма життя [76, с. 211].

Якщо ж розглядати дослідження стосовно підліткового віку Д.І. Фельдштейна, то в його основі лежить діяльнісний підхід, що розглядає розвиток особистості як процес, рушійною силою котрого є, по-перше, вирішення внутрішніх протиріч, по-друге, зміна типів діяльності, що й обумовлює перебудову сформованих потреб і зародження нових. Звідси ж, як зазначає автор, стає відомо, чому вивчення зміни типів діяльності дозволяє виявити шляхи та механізми становлення особистості в онтогенезі. Д.І. Фельдштейн виділив три рівні процесу розвитку підлітків [33, с. 42].

1. «Локально-примхливий». Прагнення 10-11-річної дитини до самостійності виявляється у потребі визнання її можливостей та значення з боку дорослих через вирішення певних завдань (локальний рівень). У ньому

більше переважають ситуативно зумовлені емоції. Причому прагнення самостійності проявляється зовсім по-різному, що відбивається у мотиваційних структурах. Діти намагаються отримати визнання самого факту їхнього дорослішання, але також у різній манері; в одних це виявляється у бажанні відстояти своє право бути як усі дорослі, в інших – у спразі отримати визнання їх нових умінь і можливостей, у третіх – брати участь у сімейних або шкільних справах нарівні з дорослими. Прагнення, що з кожним днем зростає у підлітків ґрунтується на їх розумінні важливості виконання конкретних соціально схвалюваних справ, хоча вони недостатньо усвідомлюють їхню реальну значущість [33, с. 43].

2. «Право-значущий». У 12-13 років дитина вже не задовольняється своєю участю у спільних справах та рішеннях. У неї починає розвиватися потреба у громадському визнанні, відбувається засвоєння не тільки своїх обов'язків, а й прав у сім'ї, суспільстві, формується прагнення до дорослості не на рівні «Я хочу», а вже на рівні «Я можу» і «Я повинен».

3. «Стверджувально-дієвий». У 14-15-річного підлітка можна спостерігати як розвивається готовність до функціонування у дорослому світі, що викликає прагнення задіяти всі свої можливості для проявлення себе. Починає усвідомлюватись особиста соціальна причетність до суспільства з вже реально дорослою позицією відповідальної людини, виконуватись справжня серйозна соціальна роль, і особливо загострюється потреба у самореалізації та самовизначенні.

Потреба у самостверженні та самостійності є одним з основних показників психічного стану підлітків на цьому етапі розвитку. Самоствердження виявляється одним із компонентів такого особливого психічного стану, який вважається визначним для протікання всього періоду підліткового віку і укладає головні тенденції у розвитку соціальної зрілості підростаючого покоління [33, с. 44].

Усі фізіологічні особливості підліткового віку тісно пов'язані з недостатнім розвитком психіки саме в цей період. Поява психічних

новоутворень пов'язана з труднощами переходу зі стану безтурботного дитинства до майже дорослого життя. Після відносно спокійного молодшого шкільного віку підлітковий навпаки здається бурхливим та складним. Цей вік вирізняється бунтом і протестом проти старших, самоствердженням серед однолітків, і взагалі є віком бурхливих емоцій та переживань [33, с. 45]. На цьому етапі дуже швидко відбувається розвиток, особливо багато змін спостерігається щодо формування особистості. Головна особливість підлітка – особистісна нестабільність. Анна Фройд так описувала цю особливість: «Підлітки винятково егоїстичні, вважають себе центром Всесвіту і єдиним предметом, що вартий інтересу, і водночас у жодний із наступних періодів свого життя вони не здатні на таку відданість та самопожертву. Вони вступають у пристрасні любовні стосунки – лише для того, щоб обірвати їх так само раптово, як і почали. З одного боку, вони з ентузіазмом входять у життя спільноти, з іншого – вони охоплені пристрасстю до самотності. Вони вагаються між сліпим підпорядкуванням обраному ними лідеру і зухвалим бунтом проти будь-якої влади» [21, с. 53].

Тривожними моментами у поведінці багатьох підлітків є жорстокість, агресивність, підвищена тривожність, що набувають стійкого характеру зазвичай у процесі стихійно-групового спілкування, яке відбувається у різноманітних компаніях. Але слід зазначити, що таке спілкування, і така система відносин, враховуючи жорстокі закони неблагонадійних підліткових груп стають наслідком не будь-якої генетичної схильності початкової агресивності, а виступають лише як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка дорослими у світ соціально-значущих для них відносин як ситуація спільного переживання незрозумілості [10, с. 123]. Дорослі, на жаль, не враховують особливостей особистісного становлення, що нерідко призводить до конфлікту з підлітками, у яких виникає потреба в позбавленні опіки, самостійності, самореалізації. Коли підліток критично осмислює себе та оточуючих, він протестує проти лицемірства дорослих, їхньої удаваної справедливості, при неодноразовій нещирості у вчинках. Підліток прагне не

тільки уваги, а й розуміння та довіри дорослих. Він бажає грати певну соціальну роль як серед однолітків, так і серед старших. А у дорослому суспільстві багатьма визнається позиція, яка наголошує на тому, що підліток – це дитина, і вона має слухатись дорослих, і це безумовно перешкоджає розвитку соціальної активності підлітка [10, с. 124].

Як наслідок, між дорослими та підлітками вибудовується та зростає психологічний бар'єр, прагнучи подолати який, багато підлітків вдаються до конфліктних форм поведінки. Тобто у підлітковому віці через складність та суперечливість особливостей людей, що дорослішають, а також внутрішніх та зовнішніх умов їх розвитку можуть виникати ситуації, які порушують звичайний, здоровий процес особистісного становлення, створюючи реальні передумови для виникнення та прояву конфліктності [10, с. 125].

В підлітковому віці у дитини відбувається заміна одних цінностей іншими. Підліток вже воліє зайняти нову соціальну позицію, що відповідає його потребам та можливостям. Життєво необхідними для нього стають схвалення, соціальне визнання, і особливо – прийняття у світі дорослих та однолітків. Їхня наявність вже забезпечує переживання підлітком почуття власної значущості та цінності. Через це не випадково витoki конфліктності підлітків, зазвичай, лежать у сім'ї, відносинах між її членами (сварки, відторгнення дитини, примус щодо неї, зокрема покаранням, залякуванням тощо) [17, с. 83].

Виділяють чотири групи підлітків, що базуються на певному типі поведінки, з урахуванням спрямованості їх особистості. Першу групу підлітків характеризує стійкий комплекс аморальних, аномальних, примітивних потреб, прагнення споживчо проводити час, викривлення цінностей і відносин. Типовими особливостями цих дітей є байдужість до переживань інших, егоїзм, сварливість, відсутність авторитетів. Отже, вони помітно цинічні, зухвалі, егоцентричні, запальні, різкі, грубі, схильні до бійок. У них в поведінці переважає фізична агресія [21, с. 114].

Другу групу складають підлітки із викривленими цінностями і потребами. Маючи більш-менш широке коло інтересів, вони відрізняються загостреним індивідуалізмом, бажанням зайняти привілейоване становище за рахунок утиску молодших та слабших за них. Їм характерна швидка зміна настрою, імпульсивність, дратівливість, брехливість. У цих дітей спотворене уявлення про дружбу, товаришування, мужність. Їм може приносити задоволення чужий біль. Прагнення застосовувати фізичну силу у них виявляється ситуативно і лише проти тих, хто очевидно слабший [21, с. 115].

Третя група підлітків має певний конфлікт між позитивними та деформованими потребами, поглядами, цінностями і відносинами. Вони відрізняються однобічністю і вузьким колом інтересів, брехливістю, удаванням. Ці діти зазвичай апатичні, не прагнуть успіху та нових досягнень. При цьому у поведінці переважають опосередкована і вербальна агресивність [21, с. 115-116].

До четвертої групи входять підлітки, які мають досить слабо деформовані потреби, але водночас у них відсутні якісь конкретні інтереси і дуже обмежене коло спілкування. Вони недовірливі, безвольні, вдаються до підлабузництва перед сильнішими товаришами, а також їм властива боягузтво і помстливість. В їх поведінці переважають негативізм, похмурість, вербальна агресивність [21, с. 116].

Слід зазначити, що агресивність формується в особистісних характеристиках підлітків в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм становищем у суспільстві, що й проявляється у відповідній поведінці. Разом з тим на розвиток агресивності підлітка можуть впливати природні особливості його темпераменту, наприклад, збудливість і сила емоцій, що сприяють формуванню таких рис характеру, як дратівливість, запальність, невміння стримувати себе. Отже, зрозуміло, що в стані фрустрації підліток з подібною психічною організацією шукає виходу внутрішньої напруги, це може відбуватись в бійці, сварці або лайці [38, с. 201]. Окрім цього, агресія може бути викликана необхідністю захистити себе або

задовольнити свої потреби в певній ситуації, коли людина не бачить іншого виходу, крім бійки, або хоча б словесних загроз. Найкращу змогу зрозуміти сутність агресивної поведінки підлітків дає аналіз його мотивацій. Помітну й значну роль в цій мотивації грають почуття та емоції негативного характеру: страх, гнів, ворожість, помста. Агресивна поведінка таких підлітків, яка тісно пов'язана з цими емоціями, яскраво проявляється у бійках, завданні шкоди, тілесних ушкодженнях [38, с. 201-202].

Сьогодні проблема агресивної поведінки є однією з головних психолого-педагогічних проблем. Психологи виділяють такі форми агресивних реакцій:

Образа – заздрість і ненависть до оточуючих, що зумовлені почуттям гніву на весь світ за дійсні чи уявні страждання.

Підозрілість – недовіра та обережність до людей, які засновані на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

Схильність до роздратування – готовність до прояву імпульсивності, різкості, нахабності.

Непряма агресія – дії, що натяками спрямовані на іншу особу (різні плітки, злісні жарти), або ні на кого не спрямовані вибухи люті (крик, галас, грюкання дверима, тупотіння ногами).

Негативізм – опозиційна манера поведінки, яка зазвичай спрямована проти авторитету чи керівництва.

Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму, так і через зміст словесних відповідей.

Фізична агресія (напад) – використання будь-якої фізичної сили проти іншої людини [53, с. 168].

Агресивні підлітки зазвичай мають деякі спільні риси. У них простежується низький рівень інтелектуального розвитку, нестійкі інтереси, наслідування (копіювання) інших, підвищена навіюваність, недорозвиненість моральних уявлень та нестача ціннісних орієнтацій. Вони емоційно різкі, невічливі, озлоблені проти однолітків та дорослих, які їх оточують. У таких підлітків спостерігаються крайнощі в самооцінці, вона може бути як

максимально позитивною, так і максимально негативною. Серед інших їх вирізняють егоцентризм, підвищена тривожність, невміння знаходити вихід із скрутних ситуацій. Захисні механізми переважають над іншими механізми, що регулюють поведінку. Але серед агресивних підлітків інколи зустрічаються діти, які є соціально та інтелектуально розвиненими, у яких агресивність слугує засобом підняття авторитету, демонстрації своєї дорослості та самостійності. Досить часто такі підлітки перебувають у певній протидії стосовно дорослих. Біля них збираються компанії підлітків, які самі не мають певних намірів та бажань [53, с. 169].

Особистість підлітка формується в навколишньому середовищі, а не сама по собі. Особливо важливою є роль малих груп, в яких підліток взаємодіє з іншими людьми. Насамперед це стосується сім'ї. На становлення агресивної поведінки дитини впливають стиль сімейного керівництва, ступінь згуртованості сім'ї, близькість між батьками та дітьми, а також характер взаємовідносин між братами й сестрами. Сьогодні суспільство може спостерігати певну нестачу позитивного впливу на дітей, що активно дорослішають [49, с. 97].

Іноді сім'я зовсім не зважає на формування у дітей почуття психологічного комфорту та захищеності. Через це нерідко трапляється жорстоке поводження з підлітками, що супроводжується різними видами покарань, зокрема фізичними. Частина батьків змушують дітей бути покiрливими, слухняними; інша частина батьків зовсім не цікавиться потребами дитини; деякі – переоцінюють дитину та недостатньо її контролюють [49, с. 97-98]. Підлітки, які стикаються з насиллям у себе вдома і стають жертвами насилля, в більшості випадків схильні до агресивної поведінки. Внаслідок цього для багатьох підлітків стає характерною емоційна грубість, нерозвиненість моральних уявлень, агресивний спосіб самоствердження, споживче ставлення, що пов'язано з підвищеною навіюваністю та копіюванням інших. Слід зазначити, що для багатьох підлітків є типовим навмисне наслідування певних манер і стереотипів конкретних

людей або різних засобів інформації. Великий обсяг «детективів», «бойовиків» на наших екранах також спровоковує виникнення агресивних форм поведінки підлітків, роблячи його дорослим у своїх очах і дозволяючи демонструвати свою значущість. Поступово у них з'являється бажання зайняти певне місце у референтній групі, домогтися самоствердження, усвідомлення себе людиною, яку не можна принижувати, пригнічувати. До того ж референтними групами для частини підлітків стають різні асоціально спрямовані компанії, в яких агресивність, задирилість часто розглядаються як докази «мужності» та «досвідченості» [30, с. 7].

Наявний негативний мікроклімат у багатьох сім'ях, як і система формальних і неформальних відносин зі світом дорослих, обумовлює виникнення ворожості, різкості, відчуженості певної частини підлітків, прагнення робити все наперекір волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи агресії та руйнівних процесів.

Інтенсивний розвиток самосвідомості та критичного мислення призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє протиріччя не тільки в навколишньому світі, а й усередині власного уявлення про себе, що є підставою для зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе. Особливо це виявляється у різкому сплеску невдоволення собою і в поєднанні таких полярних якостей, як черствість та підвищена чутливість, самовпевненість і боязкість, розв'язність та сором'язливість [30, с. 8].

Хлопці та дівчата по-різному виявляють агресивність. Найбільшою агресивністю вирізняються хлопці-підлітки 12-15 років. У них переважає фізична агресія, яка з дорослішанням згасає, а у дівчаток із віком спостерігається навпаки зростання цієї форми агресії. До 15-18 років у хлопчиків відбувається вивільнення вербальної агресії. І, якщо у хлопців відбувається спад непрямой агресії, то у дівчат спостерігається значне її збільшення. А саме негативізм хлопчики відчутно можуть виявляти у всі вікові періоди [45, с. 123].

Висновки до першого розділу

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, у яких окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибіркова вразливість щодо певного роду психогенних впливів за нормальної і навіть підвищеної стійкості до інших.

Найбільш відомі класифікації акцентуацій характеру створені Леонгардом та Личком. Обидві ці класифікації є емпіричними, тобто вони отримані в результаті аналізу емпіричного матеріалу.

Особливості розвитку підлітка виявляються в наступних проявах: виникають труднощі у відносинах з дорослими: впертість, байдужість, негативізм, віднесення школи на другий план, тому що головне для дитини тепер відбувається поза школою; пошуки компанії або того, хто може зрозуміти).

У підлітковому віці досить характерним є звернення дитини до себе. У зв'язку з цим активно розвивається рефлексія, а вже на її основі – самосвідомість, що є новоутворенням цього віку.

Кардинальні зміни стосуються і мотивації підлітка. Першочергово виступають мотиви, що пов'язані з формуванням світогляду і планів на майбутнє життя.

Кожна особистість так чи інакше використовує певні стратегії конфліктної ситуації. Ці стратегії мають свої плюси та мінуси. У кожній ситуації найбільш доречною є певна стратегія і, окрім цього, особисті особливості людини, виразність рис її характеру багато в чому визначають вибір певної стратегії поведінки у конфліктній ситуації.

Особистість підлітка формується в навколишньому середовищі, а не сама по собі. Особливо важливою є роль малих груп, в яких підліток взаємодіє з іншими людьми. Насамперед це стосується сім'ї. На становлення агресивної поведінки дитини впливають стиль сімейного керівництва, ступінь згуртованості сім'ї, близькість між батьками та дітьми.

Нааявний негативний мікроклімат у багатьох сім'ях, як і система формальних і неформальних відносин зі світом дорослих, обумовлює виникнення ворожості, різкості, відчуженості певної частини підлітків, прагнення робити все наперекір волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи агресії та руйнівних процесів.

Інтенсивний розвиток самосвідомості та критичного мислення призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє протиріччя не тільки в навколишньому світі, а й усередині власного уявлення про себе, що є підставою для зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе. Особливо це виявляється у різкому сплеску невдоволення собою і в поєднанні таких полярних якостей, як черствість та підвищена чутливість, самовпевненість і боязкість, розв'язність та сором'язливість. Хлопці та дівчата по-різному виявляють агресивність.

Найбільшою агресивністю вирізняються хлопці-підлітки 12-15 років. У них переважає фізична агресія, яка з дорослішанням згасає, а у дівчаток із віком спостерігається навпаки зростання цієї форми агресії. До 15-18 років у хлопчиків відбувається вивільнення вербальної агресії. І, якщо у хлопців відбувається спад непрямой агресії, то у дівчат спостерігається значне її збільшення. А саме негативізм хлопчики відчутно можуть виявляти у всі вікові періоди.

Таким чином, проведений аналіз літературних джерел показав, що у підлітковому віці спостерігається підвищена конфліктність та агресивність, які зумовлені специфікою перебігу цього вікового періоду. Однак, це твердження не означає, що це постійне явище, яке не підлягає корекції. Більшість авторів вказують на велику варіативність перебігу підліткової кризи та її залежність від зовнішніх умов середовища таких як, клімат у сім'ї, стосунки з однолітками та вчителями, характер ідентифікації, психолого-педагогічний супровід. У зв'язку з цим стає актуальним вивчення вже існуючого рівня конфліктності та розробки індивідуальних та групових заходів щодо зниження конфліктності та агресивності серед підлітків.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ПІДЛІТКІВ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

2.1. Опис психодіагностичної програми дослідження

В першому розділі ми розглянули теоретичні аспекти впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях. В результаті проведеного аналізу ми конкретизували, що акцентуації характеру розглядаються як крайні варіанти норми, за яких окремі риси характеру підлітків надмірно загострюються, внаслідок чого можна помітити вибіркочувразливість щодо певного роду психогенних впливів при нормальній та навіть підвищеній стійкості до інших. Підлітковий вік взагалі є віком серйозної кризи, тож в цьому віці через складність і суперечливість особливостей зростаючого організму, внутрішніх і зовнішніх умов його розвитку можуть виникати ситуації, що порушують нормальний хід особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для виникнення агресивної та конфліктної поведінки. Виходячи із вищезазначеного, можна визначити компоненти конфліктної поведінки акцентуєваних підлітків, які і будуть основою для формувального експерименту.

Зважаючи на воєнний стан у нашій країні, дослідницько-експериментальна робота проводилася онлайн за допомогою соціальних мереж. Вибірку дослідження склали 20 учнів, віком 14-16 років.

Метою нашого дослідження (експерименту) було емпірично дослідити вплив акцентуацій характеру на поведінку підлітків у конфліктних ситуаціях.

Дане експериментальне дослідження складалося з двох частин: констатувального експерименту і проведення психологічної корекції.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань ми визначили наступні етапи експериментального дослідження:

- 1) Розробити програму емпіричного дослідження.
- 2) Здійснити підбір діагностичних засобів для визначення акцентуацій характеру та вивчення особливостей поведінки підлітків 14-16 років у конфліктній ситуації.
- 3) Експериментально вивчити і дослідити вплив акцентуацій характеру на поведінку підлітків у конфліктній ситуації.
- 4) Провести кількісний та якісний психологічний аналіз впливу акцентуацій характеру на поведінку підлітків у ситуації конфлікту.
- 5) Розробити корекційно-розвивальну програму та дослідити зміни, що відбулися в показниках конфліктності підлітків після її апробації.

Під час проведення експериментального дослідження було використано наступні емпіричні методи: тестування, констатувальний експеримент та корекційна робота (формувальний експеримент), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження), метод математичної статистики (кореляційний аналіз К. Пірсона, рангова кореляція Ч. Спірмена).

Методологічною основою дослідження стали підходи до розуміння проблеми вивчення акцентуацій характеру та поняття «акцентуована особистість» (А. Є. Личко, К. Леонгард), зіставлення двох класифікацій з типами акцентуацій характеру В. В. Юстицького, підхід до вивчення нестабільності та конфліктності у підлітковому віці А. Фройд, підходи до розуміння психології підлітка (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін), підхід до психології особистості В. Франкла, фундаментальні твердження про конфлікти у шкільному віці та їх подолання (Д. Й. Фельдштейн).

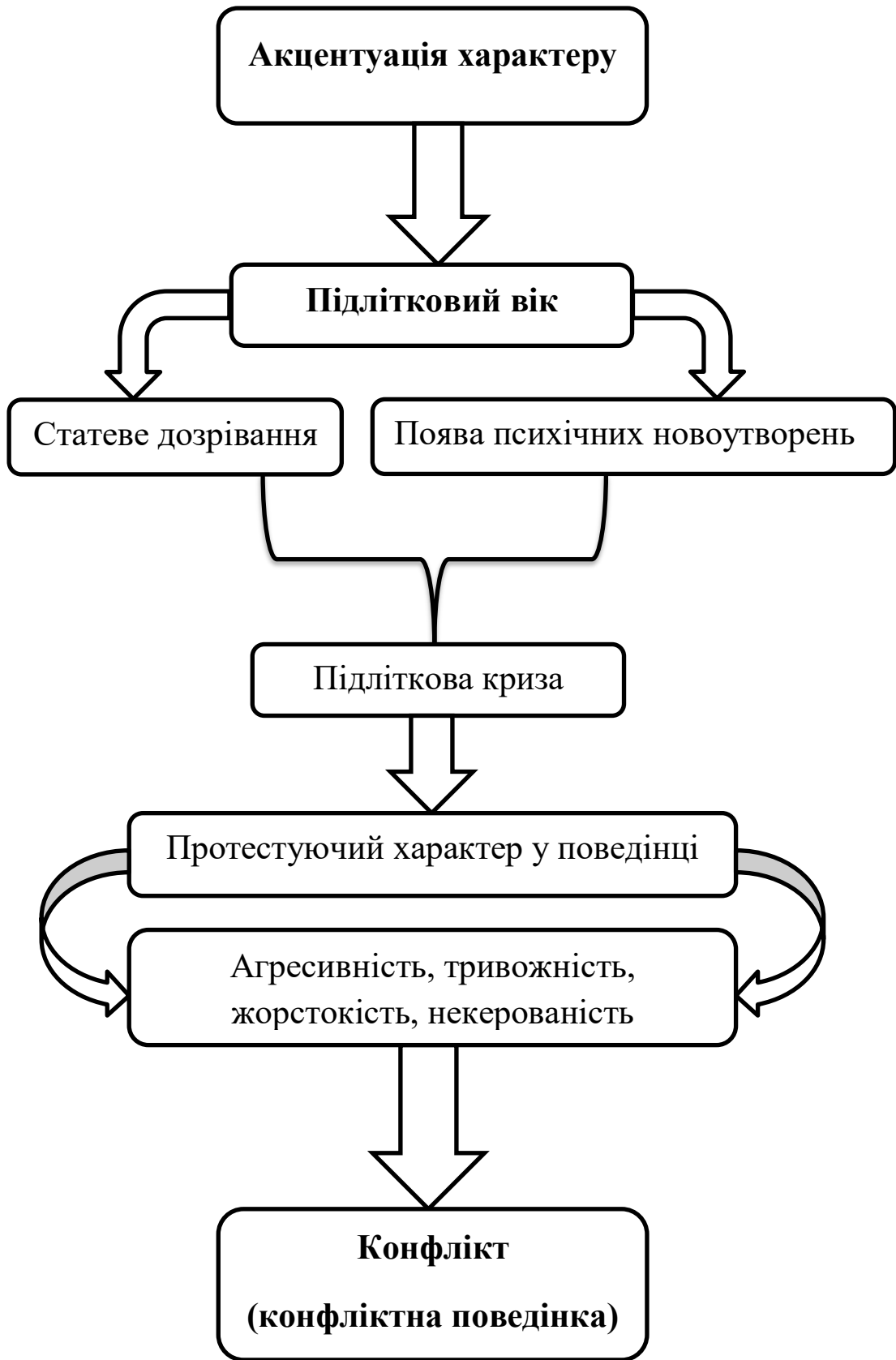

Рис. 2.1. Теоретична модель впливу акцентуації характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях

На основі розробленої нами теоретичної моделі впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях (рис. 2.1.) та спираючись на підходи, викладені в роботах вищезазначених вчених, в якості компонентів, потрібних для визначення акцентуації характеру особистостей ми розглядаємо 10 типів акцентуацій характеру за Г. Шмішеком і 10 типів акцентуацій характеру за А. Є. Личком. А також ще одним з важливих компонентів дослідження є визначення стилів поведінки у конфліктних ситуаціях за К. Томасом і типів тенденції поведінки у конфліктах за Т. Лірі, які були досліджені за допомогою наступного психодіагностичного комплексу методик (таблиця 2.1.):

- 1) Методика психодіагностичного опитувальника А. Є. Личка (ПДО);
- 2) Особистісний опитувальник Г. Шмішека для визначення типу акцентуації характеру;
- 3) Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі;
- 4) Тест К. Томаса «Поведінка в конфліктній ситуації».

Таблиця 2.1.

Компоненти, типи, тенденції та методики емпіричного дослідження впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфлікті

Компоненти для визначення впливу акцентуацій характеру на поведінку в конфлікті	Типи акцентуацій / тенденції поведінки	Методики дослідження
10 типів акцентуацій характеру за А. Є. Личком	гіпертимний	Психодіагностичний опитувальник А. Є. Личка (ПДО)
	циклоїдний	
	лабільний	
	астено-невротичний	
	сензитивний	

Продовження табл. 2.1.

	тривожно-педантичний (психастенічний)	
	інтровертований (шизоїдний)	
	збудливий (епілептоїдний)	
	демонстративний (істероїдний)	
	нестійкий	
10 типів акцентуацій характеру за Г. Шмішеком	гіпертимний	Особистісний опитувальник Г. Шмішека для визначення типу акцентуації характеру
	дистимний	
	циклотимний	
	емотивний	
	демонстративний	
	застрягаючий	
	педантичний	
	тривожний	
	збудливий	
	екзальтований	
поведінка у конфліктах за Т. Лірі	авторитарний	Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі
	егоїстичний	
	агресивний	
	підозрілий	
	підлеглий	
	залежний	
	дружелюбний	
	альтруїстичний	

Продовження табл. 2.1.

стилі поведінки у конфліктних ситуаціях за К. Томасом	суперництво	Тест К. Томаса «Поведінка в конфліктній ситуації»
	співпраця	
	компроміс	
	уникання	
	пристосування	

2.2. Методичне забезпечення вивчення проблеми впливу акцентуацій характеру на конфліктну поведінку

Розкриємо методичний комплекс більш детально:

1) Методика психодіагностичного опитувальника А. Є. Личка (ПДО)

Тест використовується для визначення типу акцентуації характеру, який наявний у підлітків 14-18 років. Також представлена методика має низку додаткових шкал, які допомагають виявити психологічні особливості особистості підлітка, а саме: схильність до депресивних станів, відчутний ризик соціальної дезадаптації, ризик потягу до вживання наркотичних засобів, алкоголізацію, і навіть характер та можливість суїциду. Визначений тип акцентуації характеру вказує на уразливі та слабкі сторони характеру і тим самим дозволяє передбачати чинники, що здатні викликати поняття декомпенсації чи психогенні реакції, що призводять до дезадаптації. Таким чином, відкриваються перспективи для формувального експерименту (профілактичної та корекційної роботи).

Процедура проведення методики: опитувальник складається з окремих висловлювань, що містять 25 тем. Дані теми включають в себе: оцінку власних вітальних функцій (тобто настроїв, загальне самопочуття, якість сну, проблеми в інтимній сфері), ставлення до рідних, близьких та оточуючих (до батьків, братів, сестер, друзів, школи і навчання тощо) та до деяких абстрактних категорій (тобто до різних настанов, критики, законів і правил тощо).

Для проведення дослідження потрібно від тридцяти до шістдесяти хвилин. Респондентам надається свобода вибору одного чи кількох (головне, щоб не більше трьох) відповідей на кожну тему чи взагалі відмова. Потім з тих же наборів пропонується виділити найбільш невідповідні на думку респондента відповіді, що відкидаються. До речі, свобода вибору може набагато краще розкрити систему відносин, ніж звичні нам альтернативні рішення «так» чи «ні», які застосовуються у більшості психологічних опитувальників. Але значення зроблених виборів залишається невідомим для респондентів.

В обох дослідженнях дозволяється відмовитися від вибору відповіді в окремих таблицях (проставляючи 0 у реєстраційному бланку). Якщо кількість таких відмов в обох дослідженнях у сумі становить 7 і більше, то це свідчить або про труднощі роботи з опитувальником через низький рівень інтелекту (може зустрічатися за наявності легкої дебільності), або, якщо інтелект достатньо високий, але респондент має негативне ставлення до дослідження і не хоче, щоб його тестували та досліджували.

Під час отримання реєстраційних бланків необхідно одразу перевірити, щоб в якійсь графі не було більше трьох виборів, а якщо все ж-таки так сталося, то одразу запропонувати респондентові скоротити кількість виборів. Якщо ж кількість відмов становить 7 та більше, потрібно спробувати скоротити їх кількість.

Обробка результатів. Інтерпретація тесту здійснюється за допомогою коду. Цей код складений на підставі статистично достовірних ($p < 0,005$) виборів саме для підлітків даного типу, який визначався за певною клінічною оцінкою. Символи коду у вигляді літер відповідають балам на користь відповідних типів: подвоєні та потроєні літерні символи означають, що за цей вибір нараховуються два або три бали на користь відповідного типу. За один вибір можуть нараховуватись бали на користь двох або більше типів.

У запропонованому опитувальнику літерні символи коду відповідають балам на користь наступних типів (таблиця 2.2.):

Таблиця 2.2.

Відповідність літерних символів назвам типів акцентуацій

Літерний символ коду	Тип акцентуації характеру, який відповідає літерному символу
Г	Гіпертимний
Ц	Циклоїдний
Л	Лабільний
А	Астено-невротичний
С	Сензитивний
П	Психастенічний
Ш	Шизоїдний
Е	Епілептоїдний
І	Істероїдний
Н	Нестійкий
К	Конформний
Додаткові показники	
Д	Показник дисимуляції дійсного ставлення до розглянутих проблем та прагнення не розкривати особливості свого характеру
Т	Показник щирості та відвертості
В	Показник особливостей характеру, властивих органічним психопатіям
Е	Ступінь відображення реакції емансипації у самооцінці
О	Показник психологічної схильності до делінквентності

Для підрахунку балів дуже зручно будувати графік. На ньому бали підсумовуються арифметично на користь кожного типу і кожного показника, що були отримані в першому і в другому дослідженнях, тобто вони всі відкладаються на графіках. До них додаються додаткові бали на підставі оцінки

побудованого графіка. Варто зазначити, що діагностика типів акцентуацій характеру і психопатій є основною діагностичною процедурою. За інструкцією вона здійснюється за допомогою наступних правил:

Правило 0. Тип може вважатися невизначеним, якщо за шкалою об'єктивної оцінки не було отримано мінімальне діагностичне число (МДЧ) балів для жодного з типів.

Правило 1. Якщо МДЧ все ж-таки досягнуто, або навіть надто завищене тільки для одного типу, то цей тип і діагностується (окрім випадків, що передбачені у правилах 2 і 3).

Правило 2. Якщо встановлюється наявність дисимуляції, то типи «Ц» і «К» не діагностуються незалежно від числа набраних на їх користь балів.

Правило 3. Якщо реакція емансипації виражена в самооцінці («Е» більше або дорівнює 4), то типи «С» і «П» не діагностуються незалежно від числа набраних балів на їхню користь.

Правило 4. Якщо МДЧ досягнуто або перевищено щодо типу «К» і ще іншого або інших типів, то тип «К» не діагностується незалежно від числа набраних балів на його користь.

Правило 5. Якщо після винятків, які впливають з правил 2, 3 і 4 виявляється, що МДЧ досягнуто або перевищено щодо ще двох типів, то:

- а) у разі сумісних поєднань за правилами діагностується змішаний тип
- б) у випадках інших поєднань, що визнані несумісними, діагностується той з двох типів, на користь якого отримано більшу перевагу в балах над його МДЧ;
- в) якщо у двох несумісних між собою типів є однакове в числі балів перевищення над їх МДЧ, то для виключення одного з типів користуються таким принципом домінування, за яким зберігається тип, вказаний після знака рівності.

Правило 6. Якщо на користь будь-якого типу набрано настільки велике число балів, що перевищення над його МДЧ більше перевищення іншого (інших) типів над їх МДЧ виявляється не менш, ніж на 4 бали, то ці відстаючі

на 4 і більше балів типи не діагностуються навіть, якщо поєднання з ними сумісно.

Правило 7. Якщо МДЧ досягнуто або перевищено щодо трьох і більше типів і за встановленими вище правилами 2, 3, 4 і 6 їх не вдається скоротити до двох, то серед цих типів відбираються два, на користь яких отримано найбільше перевищення в балах над їх МДЧ і далі вже діють за правилом 5.

Правило 8. У всіх інших випадках, за необхідності зробити свій вибір між декількома типами, щодо яких МДЧ тільки досягнуто або отримано однакову кількість балів, що перевищує їх МДЧ, діагностується 1-3 типи, які відповідно до правила 5 поєднуються з найбільшим числом з інших порівнюваних чисел.

2) Особистісний опитувальник Г. Шмішека для визначення типу акцентуації характеру.

Особистісний опитувальник Г. Шмішека (1970 р.) призначений для діагностики типу акцентуації характеру особистості, і є реалізацією типологічного підходу до вивчення акцентуацій. Існує два варіанти цієї методики: для дорослих і для дітей. Відмінності ж полягають тільки у формулюванні питань, але процедура опитування та підрахунок балів здійснюється однаково.

Методика містить в собі 88 питань, на які потрібно дати відповідь «так» або «ні».

За допомогою даної методики, що була створена автором емпіричним шляхом, можна визначити такі 10 типів акцентуацій особистості (за класифікацією К. Леонгарда, яку ми розглядали в Розділі 1):

Гіпертимний тип. Має підвищений настрій у поєднанні з оптимізмом і помітно високою активністю.

Дистимний тип. Має знижений настрій, помітна фіксація тіньових сторін життя, песимізм та загальмованість.

Циклотимний тип. Відзначається зміна гіпертимних і дистимних фаз.

Емотивний тип. Даний тип є схожим з афективно-екзальтованим, але прояви все ж-таки не настільки бурхливі. Власники цього типу відрізняються особливою чутливістю та вразливістю.

Демонстративний тип. Дуже характерною є підвищена здатність до витіснення.

Застраючий тип. Для цього типу характерною є потужна і надмірна стійкість афекту.

Педантичний тип. Люди цього типу відрізняються підвищеною інертністю психічних процесів, ригідністю та майже нездатні до витіснення травмівних переживань.

Тривожний. Присутня схильність до страхів, лякливність і часта боязкість.

Збудливий тип. Яскраво вираженою є підвищена імпульсивність, присутній ослаблений контроль над різними потягами і спонуканнями.

Афективно-екзальтований. Відчутна легкість переходу від стану захоплення до стану печалі. Стан захвату і смутку є основними супутниками цього типу.

Обробка результатів. Обробка результатів у даному тесті виконується набагато простіше, ніж у попередньому опитувальнику за Личком А. Є. Після проведення опитування, потрібно підрахувати кількість відповідей «так» (+) на одні зазначені питання і кількість відповідей «ні» (-) на інші, потім суму треба помножити на відповідне даній шкалі число (табл. 2.3.). Максимальна сума балів після множення становить 24 бали. Зазвичай, ознакою акцентуації вважається така величина, що перевищує 12 балів. Якщо жодна з властивостей не перевищує показник в 12 балів, тоді можна підрахувати середній показник серед усіх властивостей і звернути увагу саме на ті властивості, показник яких виступає вище середнього. Хоча існує думка, на підставі практичного застосування опитувальника, що сума балів в невеликому діапазоні від 15 до 19 балів свідчить лише про тенденції до того чи іншого типу акцентуації характеру. І лише в разі перевищення 19 балів риса характеру особистості є

акцентуованою. Отримані нами дані у підсумку можуть бути представлені у вигляді «чіткого профілю особистісної акцентуації»

Таблиця 2.3.

Визначення числа-множника для кожної шкали особистісного опитувальника Г. Шмішека

Назва шкали/акцентуації	Відповідне число-множник
Гіпертимний тип	Σ балів \times 3
Дистимний тип	Σ балів \times 3
Циклотимний тип	Σ балів \times 3
Емотивний тип	Σ балів \times 3
Демонстративний тип	Σ балів \times 2
Застрагаючий тип	Σ балів \times 2
Педантичний тип	Σ балів \times 2
Тривожний тип	Σ балів \times 3
Збудливий тип	Σ балів \times 3
Афективно-екзальтований	Σ балів \times 6

3) Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі.

Дану методику було створено Т. Лірі, Р. Сазеком та Г. Лефоржем (1954 р.) Методика Т. Лірі призначена для вивчення стилю і структури міжособистісних відносин і їх особливостей, а також дослідження уявлень людини про саму себе, свого ідеального «Я», ставлення до самої себе. А також методика чудово дозволяє виявити зони конфліктності людини, це саме те, що нас найбільше цікавить у цьому опитувальнику. До того ж, дана методика дозволяє гарно вивчити зсередини взаємовідносини у малих групах.

Отже, багатоаспектний характер методики дозволяє отримати необхідні дані про міжособистісні відносини та особистісні особливості, які є суттєвими

для інтерперсональної взаємодії у групі, виявляє зони саме актуальних особистісних конфліктів, направленість та рівень міжособистісних домагань, причини будь-якого порушення спілкування у малих соціальних групах, ступінь справжньої задоволеності собою в ситуаціях інтерперсональної взаємодії і рівень відображення змін інтерперсональних особистісних особливостей під впливом різноманітних факторів.

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, з яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих за висхідною інтенсивністю.

Процедура проведення методики: респондентам пропонуються судження, що стосуються характеру людини, її взаємин з оточуючими людьми. Потрібно уважно прочитати кожне судження і оцінити, чи відповідає кожне з них уявленню про себе у кожного респондента. На бланку відповідей ставиться знак «+» навпроти номерів тих визначень, які відповідають уявленню досліджуваного про себе, і знак «-» навпроти номерів тих тверджень, які не відповідають уявленню досліджуваного про себе. Важливо залишатись щирими під час опитування. Якщо немає повної впевненості у своїй відповіді, тоді знак «+» краще не ставити. Після оцінювання свого реального «Я» варто знову прочитати всі судження і відзначити ті з них, які відповідають уявленню респондента про те, яким би йому, на його думку, слід було б бути в ідеалі».

Якщо ж необхідно оцінити особистість когось іншого, тоді пропонується додаткова інструкція, в якій так само, як і в перших двох варіантах, потрібно дати оцінку особистості, наприклад, колеги, напарника: «Мій колега, такий, який він є насправді» та «Мій ідеальний колега»).

Методика може бути представлена досліджуваному або переліком (за алфавітом або у випадковому порядку), або на окремих аркушах. Йому пропонується вказати ті твердження, які відповідають його уявленню про себе, відносяться до іншої людини або його ідеалу.

Обробка результатів. На першому етапі обробки даних здійснюється підрахунок балів за кожною з 8 октант, що позначаються на малюнку психограми (рис. 2.2.) за допомогою визначеного ключа до опитувальника. На

другому етапі отримані бали переносяться на психограму (колова діаграма), при цьому відстань від центру кола відповідає кількості балів за даною октантою (мінімальне значення – 0, максимальне – 16). Кінці таких векторів з'єднуються і утворюють своєрідний профіль, що відображає уявлення про особистість цієї людини. Окреслений простір можна зафарбувати або позначити штрихуванням. На третьому етапі за допомогою певних формул визначаються показники за двома основним параметрами «Домінування» $((I - V) + 0,7 \times (VIII + II - VI))$ і «Доброзичливість» $((VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI))$. Таким чином, система балів з шістнадцятьма міжособистісними змінними перетворюється в два цифрові індекси, які характеризують уявлення суб'єкта за зазначеними параметрами. У підсумку здійснюється аналіз особистісного профілю, а, отже, визначаються типи ставлення до оточуючих.

Рис. 2.2. Психограма особистісних якостей за Т. Лірі

Варто зазначити, що кожна особистісна якість має 4 ступені вираження якості, що досліджується (таблиця 2.4.).

Таблиця 2.4.

Ступені вираження певної якості

К-кість балів / ступінь вираженості	Тип поведінки
0-4 бали – низький	Адаптивна поведінка
5-8 балів – помірний	
9-12 балів – високий	Екстремальна поведінка
13-16 балів – екстремальний	Патологічна поведінка

Згідно з отриманими балами визначається тип ставлення до оточуючих, а також отримані профільні оцінки наочно показують стиль, що переважає у міжособистісних стосунках (таблиця 2.5.).

Характеристики, що не виходять за межі 8 балів, властиві гармонійним і неконфліктним особам. Показники, що перевищують 8 балів, свідчать про акцентуацію властивостей, що виявляються відповідним октантом. Бали, що досягають рівня 14-16, свідчать про труднощі соціального пристосування і дуже високу схильність до конфліктного спілкування і до продукування й ескалації конфліктів. Низькі показники по всіх октантах (0-3 бал) можуть бути результатом скутості, прихованості і нещирості респондента. Якщо у психограмі немає октантів, замальованих або заштрихованих вище за 4 бали, то отримані дані виявляються сумнівними в сенсі їх достовірності, і це означає, що досліджуваний скоріш за все був недостатньо відвертим. Отже, перші чотири типи міжособистісних стосунків 1, 2, 3 і 4 відзначаються перевагою не конформних тенденцій і схильністю до диз'юнктивних (тобто конфліктних) виявів (особливо 3 і 4), більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування (1 і 2). Інші чотири октанти – 5, 6, 7 і 8 – характеризують нам протилежну картину: тут є перевага конформних установок, і є конгруентність в контактах з оточуючими (7 і 8), податливість думці оточуючих, невпевненість у собі, підлабузництво, яскраво виражена схильність до компромісів (5 і 6).

Таблиця 2.5.

Типи ставлення до оточуючих за Т. Лірі

Стиль міжособистісних відносин	Опис стилю
I. Авторитарний	Лідер, має владу, присутні деспотичність, догматизм, несприйнятливості до критики, є переоцінка власних можливостей (але це гарний керівник, наставник, організатор і радник).
II. Егоїстичний	Незалежний, домінуючий: самозадоволення, відчуття переваги по відношенню до оточуючих, відособлена позиція в групі (впевнений, незалежний, схильний до суперництва).
III. Агресивний	Прямолінійно-агресивний: надмірна завзятість, недружелюбність, нестриманість, запальність (щирість, безпосередність, наполегливість в досягненні мети).
IV. Підозрілий	Недовірливий, скептичний: образливість, недовірливість, схильність до критицизму, незадоволеність оточуючими, підозрілість (реалістичність, скептицизм і неконформність).
V. Покірний (поступливий)	Покірно-сором'язливий: простежується повна покірність, яскраво виражене сильне відчуття вини, має елементи самоприниження (сором'язливий, скромний, охоче виконує чужі обов'язки).
VI. Залежний	Залежний, досить слухняний: помітна повна

	залежність від думки оточуючих (є потреба в довірі і будь-якій допомозі з боку оточуючих)
VII. Доброзичливий	Завжди обирає тактику співпрацювати, конвенціональний: притаманна компромісна поведінка, іноді є нестриманість у виявленні своєї доброзичливості та дружелюбності (є прагнення співпрацювати з групою).
VIII. Альтруїстичний	Відповідальний і щиросердний: присутні гіперсоціальні установки, яскраво виражений альтруїзм, іноді делікатність, відчувається надмірна обов'язковість (тобто завжди є готовність допомагати, підтримувати і співчувати оточуючим).

4) Тест К. Томаса «Поведінка в конфліктній ситуації».

Дана методика є однією з найпоширеніших методик діагностики поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест адаптовано Н. В. Грішиною). Методика призначена для детального вивчення особистісної схильності до конфліктної поведінки, а також виявлення певних стилів вирішення конфліктної ситуації. До того ж методика може використовуватися в як орієнтовна для вивчення комунікативних та адаптаційних особливостей особистості, і стилю міжособистісної взаємодії.

Даний опитувальник визначає і показує типову реакцію людини на конфлікт, його спрямування, доцільність та ефективність, а також надає інформацію про інші можливі способи вирішення будь-якої конфліктної ситуації.

На думку авторів тесту Кеннета Томаса та Ральфа Кілмана, в основі типології будь-якої конфліктної поведінки завжди лежать два поведінкові стилі: співпраця (кооперація), яка, зазвичай, пов'язана з відчутною увагою людини до

інтересів інших людей, залучених у конфлікт, та наполегливість, для якої характерним є зроблений акцент на захист власних інтересів.

Відповідно до цих двох основних вимірів, що ми розглянули вище, К. Томас виділяє п'ять способів (стилів) врегулювання конфліктів (рис. 2.3).

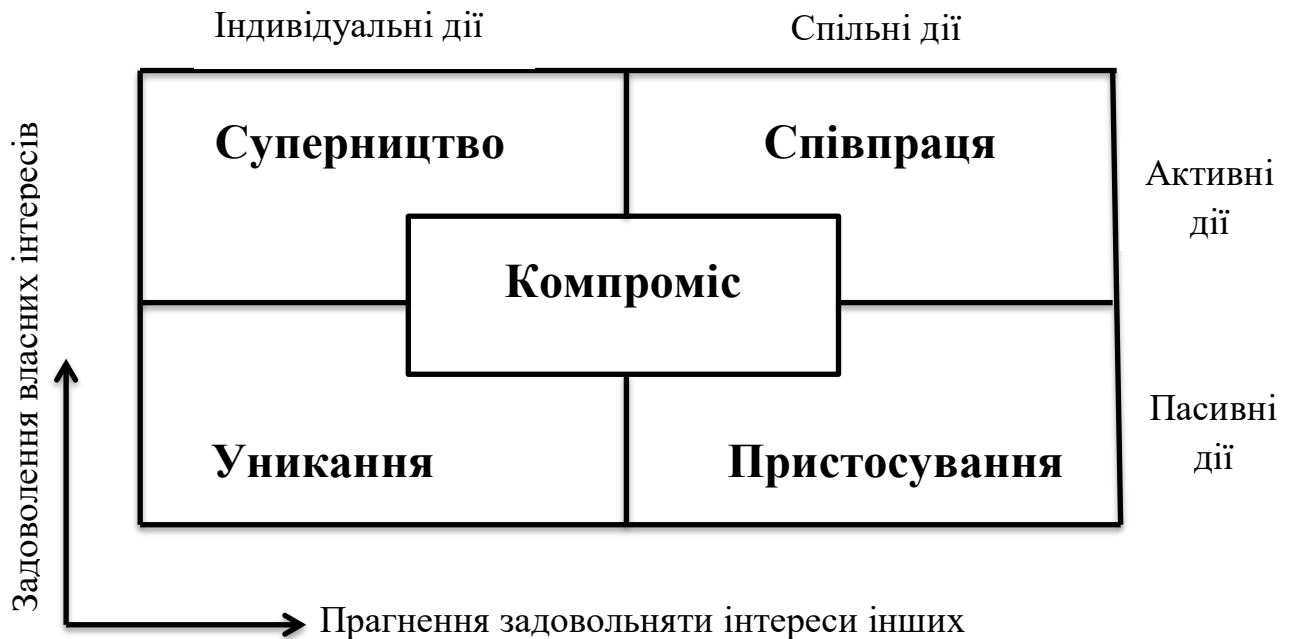

Рис. 2.3. Стилі поведінки в конфлікті за К. Томасом

1. Суперництво. Найчастіше виявляється у прагненні домогтися задоволення саме своїх інтересів, не враховуючи інтереси іншої людини;

2. Співпраця. Такий стиль поведінки, за якого учасники конфлікту приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін.

3. Компроміс. Це певна угода між всіма учасниками конфлікту, що досягнута шляхом взаємних поступок, але за компромісної поведінки іноді ми мусимо поступатися половиною своїх інтересів.

4. Уникання (ігнорування, ухилення). Тут зовсім відсутнє прагнення до якогось об'єднання, кооперації, тенденції до досягнення своїх поставлених цілей є відсутніми, переважає бажання залишатися осторонь, не в епіцентрі конфлікту, а поза ним.

5. Пристосування. Така поведінка є протиприродною суперництву, коли людина жертвує власними інтересами заради інтересів іншої людини, тобто відмовляється від своїх думок та вподобань, щоб «сподобатись», бути «своєю» в певному колі людей.

Процедура проведення методики: даний опитувальник складається з 30 пар тверджень, що стосуються різних стилів поведінки людини у конфліктній ситуації. З кожної пари тверджень респондентові потрібно обрати одне, яке найбільш точно і влучно відображає ставлення досліджуваного до конфліктної ситуації, яка може виникнути та відзначити свій вибір в бланку відповідей.

Для того, щоб зробити свій вибір потрібно подумати про ситуації, у яких бажання респондента відрізняються від бажань іншої людини, і згадати як зазвичай він поводить себе у таких ситуаціях. Досить часто обидва із запропонованих варіантів можуть здатися для респондента нетиповими, але в такому випадку слід обрати той з них, яким би він вірогідніше за все скористався б у ситуації конфлікту.

Обробка результатів. У ключі кожна відповідь А або В дає уявлення про кількісний прояв тієї чи іншої поведінки: суперництва, співпраці, компромісу, уникання та пристосування. Якщо відповідь дійсно збігається із зазначеною у спеціальному бланку-ключі, їй надається значення 1, якщо все ж-таки не збігається, тоді надається значення 0. За тим кількістю отриманих респондентом балів за кожною шкалою тесту, дає загальне уявлення про яскраву виразність у нього тенденції до реального прояву відповідного стилю поведінки у конфліктних ситуаціях та сутичках (суперечках).

Коли респонденти дивляться на результати тесту, вони, зазвичай, хочуть дізнатися, які відповіді є правильними. Але тут немає правильних чи неправильних відповідей стосовно поведінки під час вирішення конфліктів. Всі п'ять вищезазначених стилів є доречними і корисними в певних ситуаціях: кожен із них містить в собі набір корисних і необхідних соціальних навичок. Якщо взяти, наприклад, народну мудрість, то в ній зазначають, що «одна голова добре, а дві краще» (приклад співпраці). Але також іноді говорять: «Вбийте

свого ворога добротою» (приклад пристосування), «йдіть на компроміс, поступайтеся» (приклад компромісу) і «хто сильніший, той і має рацію» (приклад конкуренції).

Отже, ефективність застосування певного стилю вирішення конфліктів залежить від вимог конкретної ситуації та майстерності, з якою та чи інша людина користується цим стилем. Звичайно, можна використовувати і всі п'ять стилів вирішення конфліктів, адже людина не може, зазвичай, користуватися лише єдиним, жорстким стилем вирішення конфлікту. Але все ж-таки більшість людей використовують певні близькі для себе стилі з більшою готовністю і ентузіазмом, ніж інші, й надалі практикують і отримують нові навички у цих стилях, і тому, як правило, надають перевагу і керуються саме ними. У багатьох є найбільш улюблений та найбільш вживаний стиль. Ті конфліктні види своєї поведінки, які використовує та чи інша людина, є результатом як її особистих схильностей та нахилів, так і вимог саме тієї ситуації, у якій вона знаходиться саме в той момент.

Іноді схильності особистості можуть змусити її покладатися на деякі конфліктні види поведінки більше чи менше, ніж це необхідно, тому даний тест також містить та наводить деякі діагностичні питання, стосовно символів, що попереджують недостатнє або надмірне використання кожного стилю поведінки у конфліктних ситуаціях.

2.3. Аналіз і обробка психодіагностичного інструментарію

Перш, ніж буде проаналізовано результати проведення емпіричного дослідження впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях, проведемо аналіз виявлення загострених (акцентуйованих) рис характеру підлітків на загальній вибірці досліджуваних (n=20) з метою визначення акцентуацій характеру за методикою психодіагностичного опитувальника А. Є. Личка (ПДО) та особистісного опитувальника Г. Шмішека.

Для проходження психодіагностичного опитувальника (ПДО) А. Є. Личка ми надали нашим респондентам шістдесят хвилин і повну свободу вибору одного чи кількох (головне, щоб не більше трьох) відповідей на кожен тему чи взагалі відмову. Потім з тих же наборів запропонували виділити найбільш непідходящі на їх думку відповіді, які можна відкинути. До речі, ми впевнені, що надана нами свобода вибору набагато краще розкрила систему відносин, ніж звичні для нас альтернативні рішення «так» чи «ні», які застосовуються у більшості психологічних опитувальників. Але значення зроблених виборів ми спочатку залишили невідомими для наших респондентів.

В обох дослідженнях дозволялося відмовитися від вибору певної відповіді в окремих наданих таблицях (проставляючи 0 у реєстраційному бланку). Також ми зважали на кількість таких відмов в обох дослідженнях, якщо у сумі відмов було 7 і більше, то це свідчить або про труднощі роботи з опитувальником через низький рівень інтелекту (може зустрічатися за наявності легкої дебільності), або, якщо інтелект достатньо високий, то вірогідніше за все респондент має негативне ставлення до дослідження і не хоче, щоб його тестували та досліджували.

Також варто зазначити, що у зв'язку з воєнним станом у нашій країні опитування проводилося онлайн, тому респонденти не могли підглядіти відповіді інших учасників дослідження, а, отже, на їх відповіді ніхто не міг впливати, що підтверджує чистоту експерименту.

Після отримання заповнених реєстраційних бланків ми одразу ж перевіряли, щоб в якійсь графі не було більше трьох виборів, а якщо все ж-таки так ставалося, то одразу пропонувати респондентові скоротити кількість виборів.

Інтерпретація тесту здійснювалася за допомогою коду, який було згадано в попередньому підрозділі. Цей код складений на підставі статистично достовірних ($p < 0,005$) виборів саме для підлітків даного типу, який визначався за певною клінічною оцінкою. Символи цього коду у вигляді літер відповідають балам на користь відповідних типів: подвоєні та потроєні літерні

символи означають, що за цей вибір нараховуються два або три бали на користь відповідного типу. За один вибір можна нараховувати бали на користь двох або більше типів. Отже, після первинного підрахування балів, ми отримали результати, які наведено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Результати психодіагностичного опитувальника А. Є. Личка

Тип акцентуації характеру Досліджуванний	Гіпертичний	Циклоїдний	Лабільний	Астено-невротичний	Сензитивний	Тривожно-педантичний (психастенічний)	Інтровертований (шизоїдний)	Збудливий (епілептоїдний)	Демонстративний (істероїдний)	Нестійкий	Контрольна шкала
№1	9	5	3	3	5	2	2	5	3+1	3	5
№2	8	6	7	1	6	8	6	7	5+1	5	6
№3	11	7	6	4	7	9	3	6	9+1	3	4
№4	11	4	3	5	4	3	7	8	7+1	8	5
№5	5	10	9	6	7	6	2	7	6+2	9	10
№6	11	7	5	4	3	5	5	5	5+1	4	4
№7	5	4	10	3	8	7	3	6	4+2	2	11
№8	6	11	10	8	9	11	11	7	6+2	5	7
№9	10	8	9	2	5	6	4	8	7+1	4	5
№10	6	7	9	4	7	6	7	9	4+1	3	6
№11	7	5	4	3	5	1	3	2	10	5	2
№12	11	4	7	6	2	5	5	5	6+1	7	5
№13	2	2	1	4	3	6	2	1	2+1	2	4
№14	5	6	7	5	5	3	6	3	4	1	1
№15	6	3	5	3	4	1	2	6	5	4	2

№16	6	7	6	0	6	4	7	7	7+2	2	8
№17	7	2	5	1	5	5	3	5	5+2	3	7
№18	4	5	10	4	7	4	7	6	2+1	1	4
№19	8	1	4	3	8	3	1	2	2	5	2
№20	6	4	9	7	1	6	5	4	6	2	1

Отже, у таблиці 2.6. розписані і представлені кінцеві результати по кожному типу акцентуації характеру, що у сумі утворюють десять діагностичних шкал, а також додано одну контрольну шкалу (так звану шкалу брехні), яка визначає достовірність відповідей наших респондентів. Якщо розглядати дану шкалу у ПДО за А. Є. Личком, то показник в 4 бали вже може розглядатися як критичний. Тобто високий показник за цією шкалою свідчить про тенденції досліджуваних респондентів давати «правильні» та «гарні» відповіді. Але варто ще додати, що високі бали за шкалою брехні також можуть додатково свідчити про наявність демонстративної поведінки у наших досліджуваних. Тому через те, що за нашими підрахунками в контрольній шкалі є результати більше 4 балів, ми за правилами обробки додали до шкали демонстративності 1 бал. Але є деякі показники, що за контрольною шкалою перевищують 7 балів, через що до шкали демонстративності ми мали додати вже 2 бали. Однак, якщо незважаючи на це, демонстративний тип все ж не діагностується, то результати тестування мають бути визнані недостовірними.

Далі, для повного розуміння і наочності, було підсумовано результати за кожною шкалою і вираховано відсоткове співвідношення типів акцентуацій характеру (рис. 2.4.). Дана об'ємна кругова діаграма показує наявність кожного типу акцентуації характеру серед наших досліджуваних підлітків у відсотках, де одразу стає помітним домінуючий тип акцентуації характеру, і той, який зустрічається менш за всі інші у групі досліджуваних, що складала 20 осіб.

Рис. 2.4. Відсоткове співвідношення акцентуацій характеру у групі досліджуваних

Давайте детальніше розберемо отримані результати відсоткового співвідношення на діаграмі.

Отже, за модифікованим опитувальником для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків А. Є. Личка отримано такі результати: гіпертимний тип – 20%, циклоїдний – 8%, лабільний – 17%, астено-невротичний – 4%, сензитивний – 12%, тривожно-педантичний (психастенічний) – 8%, інтровертований (шизоїдний) – 8%, збудливий (епілептоїдний) – 3%, демонстративний (істероїдний) – 17%, нестійкий – 3%.

Таким чином, тип акцентуації характеру серед підлітків цієї групи, що найбільш часто зустрічається – гіпертимний. Ще його називають надактивним типом акцентуації характеру, який може виявлятися в постійному бадьорому та підвищеному настрої і загальному життєвому тонусі, дуже нестримній активності й потребі у постійному спілкуванні, а також в тенденції розпочинати купу справ і врешті не доводити їх до кінця. За цим типом одразу йде лабільний, що характеризується вираженою мінливістю у настрої і непередбачуваністю. Приводи для несподіваної зміни настрою можуть

виявитися незначними, наприклад, кимось випадково упущене слово, чийсь непривітний погляд. Представники лабільного типу здатні одразу поринути у зневіру; і ще одним з наступних виражених типів акцентуацій у групи підлітків став демонстративний (істероїдний), головною рисою якого є безмежний егоцентризм, непомірна жага постійної уваги до своєї особистості, шанування, захоплення та здивування. До речі, варто нагадати, що до демонстративного типу ми додавали додаткові бали, які пов'язані зі шкалою контролю, тому до визначення шкали демонстративності довелося підходити з особливою уважністю і розбором деталей. Інші ж типи акцентуацій у наших респондентів зустрічаються менше, але також потребують подальшого вивчення і уваги.

Даний опитувальник є багатограним, в ньому присутні ще деякі додаткові шкали, вони не мають бути обов'язково використаними, але можуть бути доречними, якщо є потреба у вирішенні окремих питань психологічної діагностики. Однією із складових таких додаткових шкал є шкала ризику соціальної дезадаптації.

Виявлення ризику соціальної дезадаптації повною мірою можливе, якщо за допомогою даного ПДО було визначено гіпертимний (Г), сензитивний (С), лабільний (Л), збудливий (епілептоїдний) (Е), інтровертований (шизоїдний) (Ш), демонстративний (істероїдний) (І) і нестійкий (Н) типи акцентуацій характеру. Якщо ж було діагностовано змішаний тип, то орієнтуватися потрібно на той тип, щодо якого отримано найбільшу кількість балів (наприклад, коли нами було діагностовано змішаний гіпертимно-нестійкий тип, але гіпертимний (Г) мав 8 балів, а нестійкий (Н) 6 балів – ми за правилами обробки даного ПДО користувалися шкалою для гіпертимного (Г) типу. Коли ж при діагностиці змішаного типу щодо кожного з типів було отримано однакову кількість балів, тоді доводилося користуватися шкалою того, де яскраво виявлялися ознаки дезадаптації. Нижче можна побачити позначені заголовками діагностовані типи акцентуацій і біля них наведені ознаки дезадаптації – величини показників за шкалами ПДО, що виступають такими ознаками для цього типу (таблиця 2.7.). Наявність хоча б однієї з

висвітлених ознак свідчить про ризик, тобто про дезадаптацію, а наявність двох і більше ознак вже робить цей ризик досить високим. Сумарні показники (Г+Н, А+С+П) отримуються арифметичним додаванням балів за наведеними окремими ознаками. Щодо амбівалентності, вона має на увазі саме наявність і позитивних, і негативних балів за шкалою депресії незалежно від сумарної оцінки за нею.

Таблиця 2.7.

Типи акцентуацій характеру та ознаки дезадаптації за А. Є. Личком

Тип акцентуації характеру	Ознаки дезадаптації
Гіпертимний	Г=11 і більше, Е=7 і більше, Н=8 і більше, Д=5 і більше, Е=5 і більше, Г+Н=19 і більше
Шизоїдний	Л=6 і більше, Ш=12 і більше, Д=5 і більше
Лабільний	Л=12 і більше, Ш=7 і більше, Н=7 і більше, Е=4 і більше, Д=4 і більше
Сензитивний	С=11 і більше, Е=6 і більше, Д=3 і більше, Дп – амбівалентність
Епілептоїдний	Ш=7 і більше, І=8 і більше, Н=8 і більше, Е=5 і більше, Д=5 і більше
Істероїдний	А=5 і більше, П=8 і більше, І=13 і більше, Н=7 і більше, Д=6 і більше
Нестійкий	Ц=6 і більше, І=10 і більше, А+С+П=7 і більше

Отже, ми можемо повернутися до таблиці 2.6. з результатами психодіагностичного опитувальника для визначення ознак дезадаптації у підлітків. Найбільшу увагу привертають два види ознак ризику дезадаптації. Одна з них – помітно високий показник у кількості балів саме того типу акцентуації характеру, який було діагностовано. При мінімальному ж діагностичному числі в 6-7 балів результат в 10-13 балів для лабільного, гіпертимного, шизоїдного, сензитивного, нестійкого та істероїдного типів є

ознакою ризику дезадаптації. Але виняток становить саме епілептоїдний тип, тобто тут отриманий високий показник епілептоїдності про ризик дезадаптації зовсім не свідчить. Вірогідніше за все, це пов'язано з існуванням такого поняття як «гіперсоціальні епілептоїди», у яких риси власного типу акцентуації можуть бути яскраво виражені. А от інший вид ознак – це отримані високі показники щодо тих типів, які майже не сумісні або навіть якимось чином полярні щодо того типу акцентуації характеру, який діагностовано. А саме – дуже високі показники епілептоїдності у сензитивного та гіпертимного типів, вираженої шизоїдності у лабільного типу та навпаки лабільності у шизоїдного, психастенічного у істероїдного типу, циклоїдності та астенічності у нестійкого типу. Також ми не виключаємо, що певна тенденція до дискордантності характеру (тобто несхожості за певною ознакою) повною мірою може бути дезадаптуючим фактором. Також є можливим те, що подібні протилежні риси є проявом такої реакції як гіперкомпенсація.

Далі, в ході нашого дослідження, респондентам було запропоновано пройти особистісний опитувальник Г. Шмішека для визначення акцентуацій характеру. Подібний опитувальник до попереднього використано саме тому, що кожен з методів психодіагностики відрізняється своїми специфічними особливостями. І в своїй роботі ми додатково використовуємо ще одну методику визначення акцентуацій характеру саме задля отримання більш об'єктивної оцінки особистості.

Для проходження особистісного опитувальника Г. Шмішека ми надали нашим респондентам бланки відповідей, що містили у собі 88 питань стосовно характеру особистості, на які вони мали дати відповідь «так» або «ні». Обробка результатів у даному тесті виконується набагато простіше, ніж у попередньому опитувальнику за Личком А. Є. Після проведення опитування було підраховано кількість відповідей «так» (+) на одні зазначені питання і кількість відповідей «ні» (-) на інші, і потім суму помножено на відповідне число за кожною шкалою (таблиця 2.8.). Максимальна сума балів після множення становить 24 бали. За правилами ознакою акцентуації ми вважаємо таку

величину, що перевищує 12 балів. В бланках відповідей, де жодна з властивостей не перевищувала показник в 12 балів, ми рахували середній показник серед усіх властивостей і звертали увагу саме на ті властивості, показник яких виступав вище середнього. Хоча й існує думка, на підставі практичного застосування опитувальника, що сума балів в невеликому діапазоні від 15 до 19 балів свідчить лише про тенденції до того чи іншого типу акцентуації характеру. І лише в разі перевищення 19 балів риса характеру особистості є акцентуованою.

Таблиця 2.8.

Концепція обробки результатів особистісного опитувальника Г. Шмішека

Властивості характеру	Коефіцієнт	№ питань з відповіддю «ТАК»	№ питань з відповіддю «НІ»
Гіпертимність	3	1, 12, 25, 36, 50, 61, 75, 85	-
Дистимність	3	10, 23, 48, 83, 96	34, 58, 73
Циклотимність	3	6, 20, 31, 44, 55, 70, 80, 93	-
Емотивність	3	3, 14, 52, 64, 77, 87	28, 39
Демонстративність	2	7, 21, 24, 32, 45, 49, 71, 74, 81, 94, 97	56
Застрягання	2	2, 16, 26, 38, 41, 62, 76, 86, 90	13, 51
Педантичність	2	4, 15, 19, 29, 43, 53, 65, 69, 78, 89, 92	40
Тривожність	3	17, 30, 42, 54, 79, 91	5, 67
Збудливість	3	8, 22, 33, 46, 57, 72, 82, 95	-
Екзальтованість	6	11, 35, 60, 84	-
Шкала брехні	1	9, 47, 59, 68, 83	18, 27, 37, 63

Отже, при обробці результатів ми спиралися саме на такі показники по кожній властивості характеру, що вказані у таблиці вище. На обробку даного опитувальника було витрачено менше часу, аніж на опитувальник А. Є. Личка, але на якість проведеного опитування це ніяк не впливає.

Отримані нами у підсумку результати представлені у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9.

Результати особистісного опитувальника Г. Шмішека

Тип акцентуації характеру Досліджуваний	Гіпертимний	Дистимний	Циклотимний	Емотивний	Демонстративний	Застраюючий	Педантичний	Тривожний	Збудливий	Екзальтований	Шкала брехні
№1	11	5	5	5	9	13	3	0	8	17	3
№2	8	4	11	11	13	11	15	2	10	24	1
№3.	17	5	14	5	17	5	13	14	8	11	1
№4	11	5	2	14	13	11	11	5	9	12	3
№5.	12	17	17	20	7	11	13	14	5	23	5
№6.	23	5	14	14	15	12	12	17	11	17	3
№7	7	15	11	17	5	8	13	6	0	5	3
№8	14	19	13	13	15	11	17	8	8	17	4
№9.	15	2	14	5	13	13	13	11	5	18	2
№10	13	24	17	22	15	11	14	16	8	24	3
№11	17	5	23	8	17	11	7	8	8	11	1
№12	22	2	7	7	15	13	11	12	4	24	2

№13	14	16	22	8	7	15	9	11	11	12	5
№14	20	13	17	10	9	15	3	8	14	19	3
№15	12	2	14	14	11	15	11	11	5	13	1
№16	15	9	14	11	10	11	13	8	8	17	2
№17	14	2	7	19	17	13	15	5	5	5	1
№18	8	7	11	9	7	13	11	8	5	11	2
№19	17	11	8	17	13	11	17	5	5	24	2
№20	7	5	14	5	17	11	9	7	17	17	3

Далі, для повного розуміння і наочності, було підсумовано результати за кожною шкалою і вираховано відсоткове співвідношення типів акцентуацій характеру (рис. 2.5.). Дана об'ємна кругова діаграма показує наявність кожного типу акцентуації характеру серед наших досліджуваних підлітків у відсотках, де одразу стає помітним домінуючий тип акцентуації характеру, і той, який зустрічається менш за всі інші у групі досліджуваних, що складала 20 осіб.

Рис. 2.5. Відсоткове співвідношення типів акцентуацій характеру.

Давайте детальніше розберемо отримані результати відсоткового співвідношення на діаграмі.

Отримані результати показали, що за опитувальником Г. Шмішека маємо таке відсоткове співвідношення типів акцентуацій характеру: гіпертимний тип – 15%, дистимний – 8%, циклотимний – 16%, емотивний – 11%, демонстративний – 3%, застрягаючий – 0%, педантичний – 5%, тривожний – 4%, збудливий – 4%, і екзальтований – 34%.

Отже, згідно з результатами дослідження переважаючим типом акцентуації характеру підлітків в даній групі є екзальтований. Тобто спостерігається схильність до афективної екзальтації (це досить близько до демонстративності) Тут йдуть самі прояви, але лише на рівні емоцій (до того ж особливий вплив тут чинить темперамент).

Афективно-екзальтований тип – це тип, котрий має особистість, яку у народі називають «людиною настрою». Цьому типу характерна відчутна легкість переходу від стану захоплення до стану печалі. Стан захвату і смутку є основними супутниками цього типу. Настрій такої людини досить важко спрогнозувати, адже він може змінюватись зі швидкістю світла. Такий сплеск емоцій може безпосередньо впливати на поведінку у повсякденному житті, а особливо на поведінку в конфліктній ситуації.

Провівши бесіду з респондентами, у яких в ході нашого дослідження було виявлено афективно-екзальтований тип акцентуації характеру, ми дізналися, що у конфлікті вони дійсно бувають непередбачувані, та іноді самі дивуються як під час конфлікту в них може різко змінюватися настрій та ставлення до цього самого конфлікту та його учасників.

Бажання вступати та продовжувати конфлікт підкріплюється тільки залежно від настрою та стану особистості-власника афективно-екзальтованого типу. Дуже несподіваним для нас було те, що, спираючись на результати особистісного опитувальника Г. Шмішека, ми маємо результат, який свідчить

про те, що 34% з усіх інших типів акцентуацій в даній групі займає саме екзальтований тип.

Наступним етапом нашого дослідження було проведення методики діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі задля детального вивчення стилю і структури міжособистісних відносин і їх особливостей, а також дослідження уявлень респондентів про самих себе, своє ідеальне «Я» та ставлення до себе. Ми обрали цю методику, тому що вона чудово дозволяє виявити зони конфліктності людини, це саме те, що нас найбільше цікавить у цьому опитувальнику. До того ж, дана методика дозволяє гарно вивчити зсередини взаємовідносини у малих групах.

Отже, багатоаспектний характер методики дозволив отримати нам необхідні дані про міжособистісні відносини та особистісні особливості, які є суттєвими для інтерперсональної взаємодії у даній групі, виявив зони саме актуальних особистісних конфліктів, направленість та рівень міжособистісних домагань, причини будь-якого порушення спілкування у малих соціальних групах, ступінь справжньої задоволеності собою в ситуаціях інтерперсональної взаємодії і рівень відображення змін інтерперсональних особистісних особливостей під впливом різноманітних факторів.

Нашим респондентам було запропоновано 128 оціночних суджень, з яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих за висхідною інтенсивністю. Ці судження стосуються характеру людини, її взаємин з оточуючими людьми. Досліджувані уважно читали кожне судження і оцінювали, чи відповідає кожне з них уявленню про себе у кожного з них. На бланку відповідей вони ставили знак «+» навпроти номерів тих визначень, які відповідають уявленню досліджуваного про себе, і знак «-» навпроти номерів тих тверджень, які не відповідають уявленню досліджуваного про себе. Також ми неодноразово наголосили на тому, що дуже важливо залишатись щирими під час опитування. Якщо немає повної впевненості у своїй відповіді, тоді знак «+» пропонували краще не ставити. Після оцінювання свого реального «Я» потрібно було знову прочитати всі судження і відзначити ті з них, які

відповідають уявленню респондента про те, яким би йому, на його думку, слід було б бути в ідеалі».

На першому етапі обробки даних ми здійснювали підрахунок балів за кожною з 8 октант. На другому етапі отримані бали переносилися на психограму (колову діаграму), при цьому ми притримувалися правила, що відстань від центру кола має відповідати кількості балів за даною октантою (мінімальне значення – 0, максимальне – 16). Кінці цих векторів з'єднувалися і ми отримали своєрідний профіль, що відображає уявлення про особистість цієї людини. Для зручності окреслений простір позначався штрихуванням.

На третьому етапі за допомогою певних формул визначалися показники за двома основним параметрами «Домінування» $((I - V) + 0,7 \times (VIII + II - VI))$ і «Доброзичливість» $((VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI))$. Таким чином, система балів з шістнадцятьма міжособистісними змінними перетворилася в два цифрові індекси, які характеризують уявлення суб'єкта за зазначеними параметрами. У підсумку здійснювався аналіз особистісного профілю, а, отже, було визначено типи ставлення до оточуючих.

Варто зазначити, що кожен особистісну якість ми оцінювали за ступенем вираженості якості, що досліджується. 0-4 бали – низький, 5-8 балів – помірний, 9-12 балів – високий, 13-16 балів – екстремальний.

Згідно з отриманими балами (табл. 2.10.) вже визначався тип ставлення до оточуючих, а також отримані профільні оцінки наочно показали стиль, що переважає у міжособистісних стосунках наших респондентів (рис. 2.6.).

Таблиця 2.10.

Результати опитування за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі

Тип тенденції / Досліджуваний	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Покірний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний
№1	2	4	2	2	5	8	2	4
№2	6	8	3	5	4	8	1	7
№3	7	4	4	7	3	10	2	8
№4	4	2	5	2	5	6	1	2
№5	5	6	7	5	8	6	7	6
№6	2	4	5	4	6	7	4	5
№7	1	4	6	7	3	4	2	4
№8	5	7	5	6	9	8	3	6
№9	8	7	7	9	6	9	2	9
№10	5	4	4	5	7	6	5	3
№11	5	8	3	7	5	7	3	3
№12	7	6	5	4	2	7	2	2
№13	5	5	7	8	8	10	4	4
№14	1	0	2	1	1	1	2	1
№15	4	5	6	3	5	4	3	3
№16	5	3	4	4	4	6	6	5
№17	3	5	3	6	6	7	2	3
№18	11	4	5	7	5	8	6	5
№19	2	5	3	2	3	7	1	2
№20	7	9	3	1	12	7	2	1

Характеристики, що не виходять за межі 8 балів, властиві гармонійним і неконфліктним особам. Показники, що перевищують 8 балів, свідчать про акцентуацію властивостей, що виявляються відповідним октантом. Бали, що досягають рівня 14-16, свідчать про труднощі соціального пристосування і дуже високу схильність до конфліктного спілкування і до продукування й ескалації конфліктів, але серед наших респондентів ніхто не досягнув вище 12 балів по жодній шкалі, і це є добре. Низькі показники за всіма октантами (0-3 бали) можуть бути результатом скутості, прихованості і нещирості респондента, але у нашому випадку не було низьких показників за усіма октантами.

За результатами дослідження ми отримали такі типи тенденції поведінки у конфліктних ситуаціях: авторитарний тип – 20%, егоїстичний – 15%, агресивний – 18%, підозрілий – 6%, підлеглий – 17%, залежний – 8%, доброзичливий – 9%, альтруїстичний – 7%.

Виконавши підрахунок балів за кожною октантою за допомогою спеціального «ключа» до опитувальника, отримані бали було перенесено на дискограму, на якій з'єднуються кінці векторів та утворюють особистісний профіль. За спеціальними формулами було визначено показники за основними факторами: домінування та доброзичливість.

Рис. 2.6. Розподіл тенденцій (стилів) поведінки в конфліктній ситуації серед досліджуваних підлітків даної групи

Отже, розподіл стилів поведінки у конфліктній ситуації серед досліджуваних свідчить про те, що в конфлікті переважає поведінка за принципом «домінування + агресивність», а далі на рівних йдуть «домінування + доброзичливість» і «підпорядкування + доброзичливість», найменш вираженим стилем поведінки підлітків в конфлікті є підпорядкування + агресивність.

І на заключному етапі дослідження було проведено тест опису поведінки особистості у конфліктній ситуації К. Томаса (тест адаптовано Н. В. Грішиною).

Ми обрали цю методику, тому що вона є однією з найпоширеніших методик діагностики поведінки особистості у конфліктній ситуації. І саме вона нам стала у нагоді для детального вивчення особистісної схильності до конфліктної поведінки, а також виявлення певних стилів вирішення конфліктної ситуації. До того ж методика додатково орієнтована для вивчення комунікативних та адаптаційних особливостей особистості, і стилю міжособистісної взаємодії.

За допомогою даного опитувальника нам вдалося визначити типову реакцію людини на конфлікт, його спрямування, доцільність та ефективність.

Під час процедури проведення методики респондентам було надано опитувальник, який містить в собі 30 пар тверджень, що стосуються різних стилів поведінки людини у конфліктній ситуації. З кожної пари тверджень респондентові потрібно було обрати одне, яке найбільш точно і влучно відображає його ставлення до конфліктної ситуації, яка може виникнути та відзначити свій вибір в бланку відповідей.

Ми попередили, що для того, щоб зробити свій вибір потрібно подумати про ситуації, у яких бажання респондента відрізняються від бажань іншої людини, і згадати як зазвичай він поводить себе у таких ситуаціях. Досить часто обидва із запропонованих варіантів можуть здатися для респондента нетиповими, але в такому випадку слід було обвести той з них, яким би він вірогідніше за все скористався б у ситуації конфлікту.

Кожна відповідь А або В, яку обрав респондент, дає нам уявлення про кількісний прояв тієї чи іншої поведінки: суперництва, співпраці, компромісу, уникання та пристосування. Якщо відповідь дійсно збігається із зазначеною у спеціальному бланку-ключі, їй ми надавали значення 1, якщо все ж-таки не збігалася, тоді надавали значення 0. За тим кількістю отриманих кожним респондентом балів за кожною шкалою тесту (таблиця 2.11.), дає загальне уявлення про яскраву виразність у кожного тенденції до реального прояву відповідного стилю поведінки у конфліктних ситуаціях та сутичках (суперечках).

Таблиця 2.11.

Результати опитування за тестом опису поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса

Стиль поведінки / Досліджуваний	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникання	Пристосування
№1	7	5	9	5	2
№2	6	8	7	8	3
№3	9	5	4	7	6
№4	8	4	5	11	2
№5	4	3	5	10	4
№6	5	7	5	8	5
№7	4	4	6	9	3
№8	4	6	7	5	6
№9	12	3	5	7	2
№10	5	2	4	10	8
№11	3	5	8	10	9
№12	5	7	7	9	5
№13	6	1	2	5	9
№14	6	3	7	4	3
№15	10	3	5	8	1
№16	5	4	8	5	2
№17	7	6	5	9	4
№18	2	5	6	8	3
№19	1	6	9	7	6
№20	3	8	4	9	5

Далі, для повного розуміння і наочності, було підсумовано результати за кожною шкалою і вираховано відсоткове співвідношення стилів поведінки в конфліктних ситуаціях (рис. 2.7.).

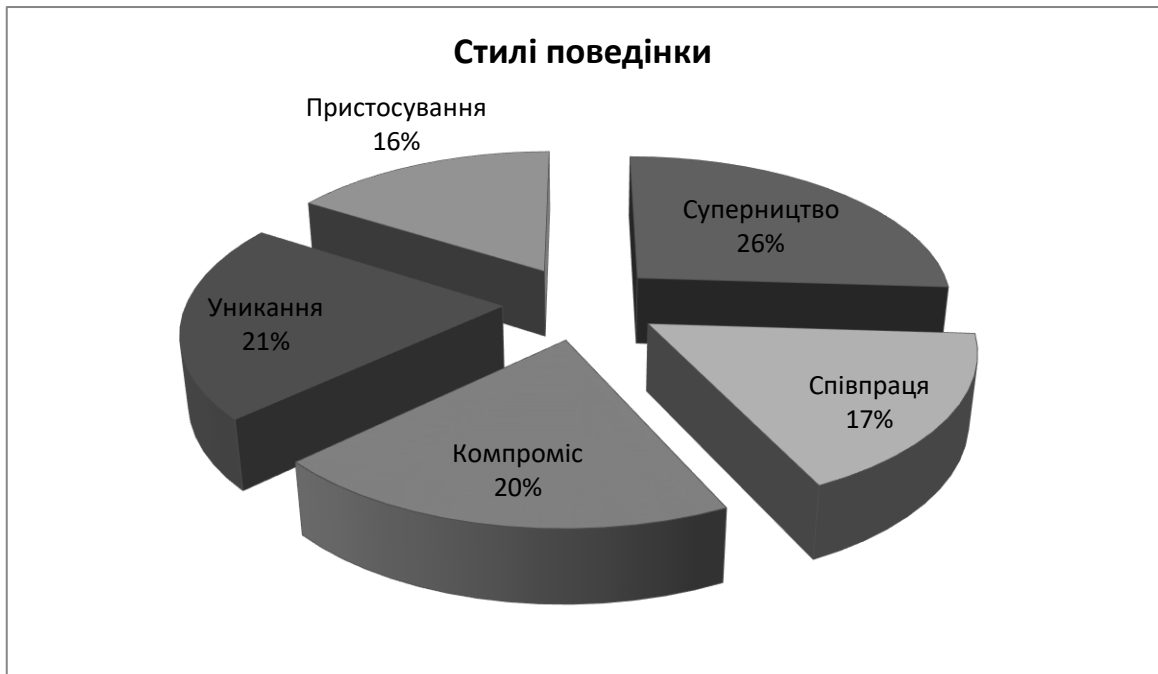

Рис. 2.7. Відсоткове співвідношення стилів поведінки в конфліктах

Дана об'ємна кругова діаграма показує стиль поведінки серед наших досліджуваних підлітків у відсотках, де одразу стає помітним домінуючий стиль поведінки у конфліктних ситуаціях, і той, який зустрічається менш за всі інші у групі досліджуваних, що складала 20 осіб.

Отже, ми отримали такі співвідношення стилей поведінки у конфліктній ситуації: суперництво – 26%, співпраця – 17%, компроміс – 20%, уникання – 21%, пристосування – 16%.

Результати свідчать, що серед підлітків цієї групи найчастіше зустрічається суперницький стиль вирішення конфліктної ситуації.

Коли респонденти після опитування дивляться на результати тесту, вони, зазвичай, хочуть дізнатися, які відповіді є правильними. Але ми пояснили, що тут не було правильних чи неправильних відповідей стосовно поведінки під час вирішення конфліктів. Всі п'ять вищезазначених стилів є доречними і

корисними в певних ситуаціях: кожен із них містить в собі набір корисних і необхідних соціальних навичок.

Отже, ефективність застосування певного стилю вирішення конфліктів залежить від вимог конкретної ситуації та майстерності, з якою та чи інша людина користується цим стилем. Звичайно, можна використовувати і всі п'ять стилів вирішення конфліктів, адже людина не може, зазвичай, користуватися лише єдиним, жорстким стилем вирішення конфлікту. Але все ж-таки більшість людей використовують певні близькі для себе стилі з більшою готовністю і ентузіазмом, ніж інші, й надалі практикують і отримують нові навички у цих стилях, і тому, як правило, надають перевагу і керуються саме ними. У багатьох є найбільш улюблений та найбільш вживаний стиль, результати тесту показали, що більшість людей цієї групи обирає суперництво. Ті конфліктні види своєї поведінки, які використовує та чи інша людина, є результатом як її особистих схильностей та нахилів, так і вимог саме тієї ситуації, у якій вона знаходиться саме в той момент, але, можливо, наші подальші корекційні заняття зможуть змінити стиль поведінки акцентуєваних особистостей в конфліктних ситуаціях.

Висновки до другого розділу

В другому розділі ми дослідили і представили результати емпіричного дослідження впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях на основі розробленої теоретичної моделі впливу акцентуацій характеру на конфліктну поведінку. Також, в якості компонентів, потрібних для визначення акцентуації характеру особистостей ми розглядаємо 10 типів акцентуацій характеру за Г. Шмішеком і 10 типів акцентуацій характеру за А. Є. Личком. А також ще одним з важливих компонентів дослідження було визначення стилів поведінки у конфліктних ситуаціях за К. Томасом і типів тенденції поведінки у конфліктах за Т. Лірі, які були досліджені за допомогою наступного психодіагностичного комплексу методик:

- 1) Методика психодіагностичного опитувальника А. Є. Личка (ПДО);
- 2) Особистісний опитувальник Г. Шмішека для визначення типу акцентуації характеру;
- 3) Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі;
- 4) Тест К. Томаса «Поведінка в конфліктній ситуації».

Під час проведення експериментального дослідження було використано наступні емпіричні методи: тестування, констатувальний експеримент та корекційна робота (формувальний експеримент), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження), метод математичної статистики (кореляційний аналіз К. Пірсона, рангова кореляція Ч. Спірмена).

Методологічною основою дослідження стали підходи до розуміння проблеми вивчення акцентуацій характеру та поняття «акцентуована особистість» (А. Є. Личко, К. Леонгард), зіставлення двох класифікацій з типами акцентуацій характеру В. В. Юстицького, підхід до вивчення нестабільності та конфліктності у підлітковому віці А. Фройд, підходи до розуміння психології підлітка (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін), підхід до психології особистості В. Франкла, фундаментальні твердження про конфлікти у шкільному віці та їх подолання (Д. Й. Фельдштейн).

Використані для діагностики акцентуацій характеру та стилів поведінки у конфліктних ситуаціях методики показали, що тип акцентуації характеру серед підлітків цієї групи, що найбільш часто зустрічається – гіпертимний (Ще його називають надактивним типом акцентуації характеру, який може виявлятися в постійному бадьорому та підвищеному настрої і загальному життєвому тонусі, дуже нестримній активності й потребі у постійному спілкуванні, а також в тенденції розпочинати купу справ і врешті не доводити їх до кінця) та екзальтований (спостерігається схильність до афективної екзальтації – це досить близько до демонстративності, тут йдуть самі прояви, але лише на рівні емоцій). Можна додатково відзначити, що ефективність застосування певного стилю вирішення конфліктів залежить від вимог конкретної ситуації та майстерності, з якою та чи інша людина користується цим стилем. Звичайно,

можна використовувати і всі п'ять стилів вирішення конфліктів, адже людина не може, зазвичай, користуватися лише єдиним, жорстким стилем вирішення конфлікту. Але все ж-таки більшість людей використовують певні близькі для себе стилі з більшою готовністю і ентузіазмом, ніж інші, й надалі практикують і отримують нові навички у цих стилях, і тому, як правило, надають перевагу і керуються саме ними. У багатьох є найбільш улюблений та найбільш вживаний стиль, результати тесту показали, що більшість людей цієї групи обирає суперництво. Ті конфліктні види своєї поведінки, які використовує та чи інша людина, є результатом як її особистих схильностей та нахилів, так і вимог саме цієї ситуації, у якій вона знаходиться саме в той момент, але, можливо, наші подальші корекційні заняття зможуть змінити стиль поведінки акцентуєваних особистостей в конфліктних ситуаціях. Також ми визначили, що найбільш вживанішою поведінкою в конфліктних ситуаціях серед наших респондентів є суперництво та тенденція до авторитарного стилю поведінки. Все це не дуже сприяє гармонійній та врівноваженій поведінці в конфліктних ситуаціях і потребує подальшої корекції.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Змістові та процесуальні аспекти корекційно-відновлюваної програми

Відповідно до отриманих результатів із загальної вибірки 20 осіб було обрано контрольну та експериментальну групи у кількості по 10 чоловік. На наступному етапі нашого дослідження було розроблено корекційну програму у форматі онлайн тренінгів. Після проведення корекційних заходів досліджувані давали зворотній зв'язок у вигляді опитування (вище описані методики) задля спостереження динаміки змін.

Мета корекційної програми – вдосконалити комунікативні навички, сформувати в учнів-підлітків навички гідної поведінки в конфліктних ситуаціях, навчити керуванню будь-якими конфліктними ситуаціями, а також підвищити рівень знань учнів про особливості товариських стосунків, сформувати навички впевненого конструктивного спілкування, показати та наголосити на значущості та важливості взаємоввічливої толерантної поведінки під час взаємодії з іншими людьми.

Завдання корекційної програми:

1. Ознайомити учасників із поняттям конфлікту та акцентуацій характеру, які можуть впливати на конфліктну поведінку, а також принципами керування будь-якими конфліктними ситуаціями;
2. Наголосити на необхідності шанобливих та взаємоввічливих стосунків у спілкуванні;
3. Сформувати в учнів даної групи позитивне ставлення до товариськості та взаємодопомоги навіть, якщо думки та погляди не збігаються.
4. Загалом сприяти формуванню позитивної «Я-концепції»;

5. Розвивати навички взаєморозуміння і спілкування в групі.

Наші очікування від проведення корекційних занять:

1. Кожен учасник тренінгу повинен навчитися керувати будь-якими конфліктними ситуаціями.

2. Підлітки обраної групи мають знати про особливості теплих товариських стосунків, а саме шанобливих стосунків та толерантного ставлення до інших людей, навіть до опонентів.

3. Учні повинні володіти важливими навичками конструктивного спілкування.

4. Наявність позитивно сформованої «Я-концепції» кожного підлітка.

Ми припускаємо, що за допомогою корекційних занять ми зможемо знизити тяжіння акцентуєваних підлітків до авторитарно-агресивної та суперницької поведінки в конфліктних ситуаціях.

Онлайн тренінги розраховані на 8 год. – по 1 год. протягом 8 тижнів.

Корекційну програму розроблено за наступним алгоритмом:

- сформульовано мету корекційної програми;
- визначено коло задач, які конкретизують цілі корекційної програми (рис. 3.1.);
- визначено методологію і зміст програми;
- обрано тактику і стратегію проведення корекційної програми;
- чітко визначено форму роботи (робота в групі);
- підібрано методики і техніки корекційної роботи;
- визначено загальний час на реалізацію усієї корекційної роботи;
- визначено частоту необхідних онлайн зустрічей (1 раз на тиждень);
- визначено тривалість кожного корекційного заняття (1 година один раз на тиждень, впродовж 8 тижнів);
- розроблено корекційну програму і визначено зміст усіх корекційних занять (табл. 3.1.);
- підготовлено необхідні матеріали та обладнання для реалізації корекційної програми.

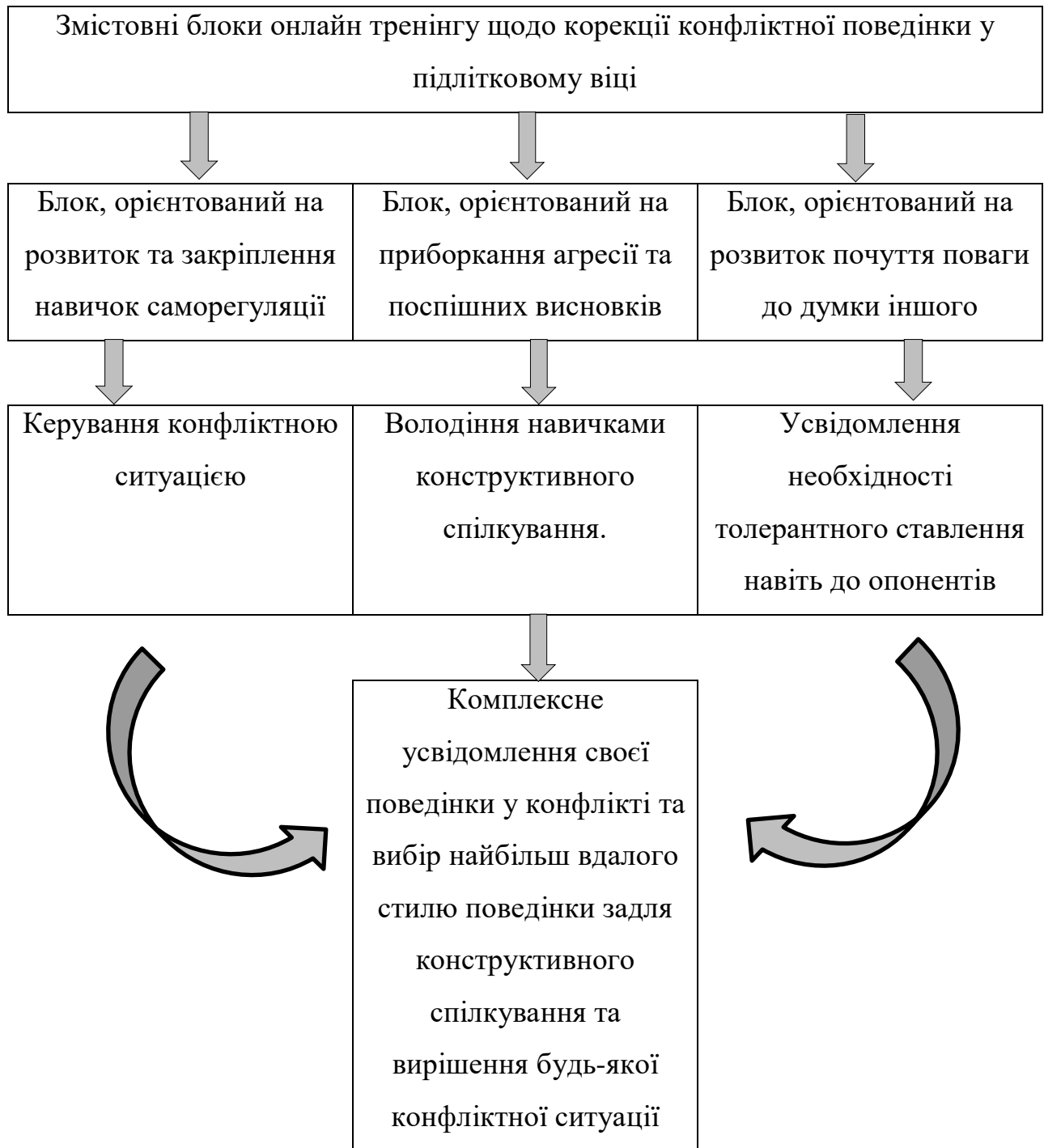

Рис. 3.1. Основні блоки, які конкретизують цілі корекційної програми

Корекційно-розвивальна програма «Долай конфлікти на відмінно» розроблена нами для роботи з акцентуйованими підлітками 8-11 класів. Складається з 8 занять, кожне тривалістю 1 година з групою до 20 осіб.

Таблиця 3.1.

**Програма психологічної корекції конфліктної поведінки у
підлітковому віці**

№ Заняття	Засоби психокорекційного впливу	К-ть годин	Тема тренінгу	Методи і прийоми психокорекційного впливу
1	Тренінгове заняття	1	«Я і мої однолітки»	Вправи: «Хто я є?», «Приємне та неприємне спілкування», інформаційні листи, «Складові взаєморозуміння», діагностична хвилинка, «Чи вмю я слухати?», «Важливі правила спілкування».
2	Тренінгове заняття	1	«Секрети гармонійного спілкування»	Вправи: «Мій настрій», «Приємні слова», «Мозковий штурм: які риси у толерантної людини?», «Створення онлайн плакату», «Мій стиль спілкування», інформаційна хвилинка, «Я керую своїм рішенням», «Телепат».

3	Тренінгове заняття	1	«Конфлікт, і що з ним робити?»	<p>Вправи:</p> <p>Мозковий штурм «Поняття конфлікту», інформаційне повідомлення, «Дерево із конфліктогенів», «Основні ознаки конфліктної поведінки», «По обидві сторони конфлікту», інформаційний дайджест, хвилинка релаксу, «Як вийти з конфлікту?», «Умови для безконфліктної поведінки».</p>
4	Тренінгове заняття	1	«Знову цей конфлікт»	<p>Вправи:</p> <p>«Мої асоціації», «Перебуваючи на лінії конфлікту», «всього 20 бажань», «Конфліктна поведінка», «Мені образливо», «Цінності кожного з нас», інформаційний дайджест «Усталені правила вирішення конфлікту», притча про «Неймовірну цінність часу»</p>

Продовження табл. 3.1.

5	Тренінгове заняття	1	«Що для мене означає товарицькість?»	Вправи: «Такі принципи», «Колючка», епіграф, тест «Який ти товариш?», бесіда з елементами повідомлення, Цікава притча про цвяхи.
6	Тренінгове заняття	1	«Толерантність у моєму житті»	Вправи: «Мій образ людини», «Сховані слова», «Справжні риси толерантної людини», «Асоціативний ланцюжок», «Корисні рекомендації».
7	Творче тренінгове заняття	1	«Погляд на моє оточення»	Творче завдання: «Справжня школа дружби», бесіда «Яка вона – дружба?», тест «Яким я бачу свій клас?», творче завдання «Я користуюсь ідеєю», «Співзвучність», «Через місточок», «Повна валіза чемності».

8	Тренінгове заняття	1	«Загально-людські цінності»	Вправи: Мозковий штурм «Моральні цінності людини», «Чудовий ярмарок», «Ваші цінності», «Велика цінність часу», мозковий штурм «З повагою», інформаційна хвилинка, вправа «Найважливіша цінність для мене».
---	--------------------	---	-----------------------------	---

Заняття 1. Тренінг «Я і мої однолітки» (повне заняття дивитись у Додатку А).

Мета заняття – встановити емоційний контакт, розвивати вміння уважно слухати співрозмовника і вміння врівноважено домовлятися один з одним; відпрацьовувати навички легкого безконфліктного спілкування.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», 2 аркуші паперу формату А4, набори олівців або фломастерів.

Час проведення: 1 година.

1) Вступна частина: знайомство; встановлення емоційного контакту; обговорення правил тренінгу; вправа «Хто я є?»; вправа «Приємне та неприємне спілкування»; «інформаційні листи».

2) Основна частина:

- вправа «Складові взаєморозуміння»,
- діагностична хвилинка,
- вправа «Чи вмію я слухати?»»,
- вправа «Важливі правила спілкування».

3) Заклучна частина: проведення рефлексії. Обговорення наступних питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
 - Що ви відчуваєте зараз?
 - Що нового ви дізналися про себе та ваші навички спілкування?
 - Які засоби можна використовувати під час спілкування для того, щоб воно було більш цікавим?
 - З яких основних компонентів складається спілкування?
 - Як ви зрозуміли поняття «ввічливість»?
- 4) Прощання, подяка за участь.

Заняття 2. Тренінг «Секрети гармонійного спілкування» (повне заняття дивитись у Додатку Б).

Мета – висвітлити важливість толерантної поведінки під час взаємодії з Іншими людьми, формувати та надолужувати навички спілкування.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», 2 аркуші паперу формату А4, онлайн картки із завданнями, набір олівців або фломастерів.

Час проведення: 1 година.

- 1) Вступна частина: вправа «Мій настрій», вправа «Приємні слова».
- 2) Основна частина:
 - вправа «Мозковий штурм: які риси у толерантної людини?»,
 - вправа «Створення онлайн плакату»,
 - вправа «Мій стиль спілкування»,
 - інформаційна хвилинка,
 - вправа «Я керую своїм рішенням»,
 - вправа «Телепат».
- 3) Заключна частина: проведення рефлексії. Обговорення наступних питань:
 - Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
 - Що ви відчуваєте зараз?
 - Що нового ви дізналися про себе та гармонійне спілкування?
 - Яку перевагу має толерантне спілкування?

- Як слід поводитися зі своїм співрозмовником для того, щоб відбувся дійсно конструктивний діалог?

4) Прощання, подяка за участь.

Заняття 3. Тренінг «Конфлікт, і що з ним робити?» (повне заняття дивитись у Додатку В).

Мета – ознайомити підлітків з самим поняттям «конфлікт» та «конфліктоген», а також різновидами конфліктів, їх причинами, і позитивними та негативними сторонами конфлікту, різними проявами конфліктогенної поведінки, дієвими способами вирішення конфлікту, поступово формувати у дітей вміння поводитися безконфліктно, чути та враховувати інтереси і потреби інших людей, розвивати аналітичні здібності та рефлексію, виховувати доброзичливість і ввічливість.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», папір формату А4, ручки, олівці або маркери.

Час проведення: 1 година.

1) Вступна частина: мозковий штурм «Поняття конфлікту», інформаційне повідомлення.

2) Основна частина:

- вправа «Дерево із конфліктогенів»,
- вправа «Основні ознаки конфліктної поведінки»,
- вправа «По обидві сторони конфлікту»,
- інформаційний дайджест,
- хвилинка релаксу

3) Заключна частина: вправа «Як вийти з конфлікту?», вправа «Умови для безконфліктної поведінки», проведення рефлексії. Обговорення низки питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про себе та способи дії у конфлікті?

4) Прощання, подяка за участь.

Заняття 4. Тренінг «Знову цей конфлікт!» (повне заняття дивитись у Додатку Г).

Мета – остаточно закріпити знання учасників тренінгу про поняття «конфлікт», сформувати у підлітків навички гідної поведінки в конфліктних ситуаціях, навчити їх легко керувати будь-якими конфліктними ситуаціями.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», маркери, ручки, папір А4.

Час проведення: 1 година.

1) Вступна частина: вправа «Мої асоціації», вправа «Перебуваючи на лінії конфлікту».

2) Основна частина:

- вправа «Всього 20 бажань»,
- вправа «Конфліктна поведінка»,
- вправа «Мені образливо»,
- вправа «Цінності кожного з нас»,
- інформаційний дайджест,
- вправа «Усталені правила вирішення конфлікту»

3) Заключна частина: притча про «Неймовірну цінність часу», проведення рефлексії. Обговорення таких питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про себе та керування конфліктними ситуаціями?

- На вашу думку, конфлікт – це явище зі знаком плюс чи мінус?

- Яку тактику у конфлікті ви вважаєте найефективнішою?

4) Прощання, подяка за участь.

Заняття 5. Тренінг «Що для мене означає товарицькість?» (повне заняття дивитись у Додатку Г).

Мета – сформувати в учнів-підлітків позитивне та відповідальне ставлення до дружби, навчити шанувати, цінувати своїх друзів і допомагати одне одному.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», кольорові олівці або маркери, аркуші паперу формату А4, серветки.

Час проведення: 1 година.

1) Вступна частина: вправа «Такі принципи».

2) Основна частина:

- вправа «Колючка»,
- епіграф,
- тест «Який ти товариш?»»,
- бесіда з елементами повідомлення.

3) Заключна частина: цікава притча про цвяхи, проведення рефлексії.

Пропозиція до підлітків ставити запитання один одному щодо даної теми тренінгу. Обговорення наступних питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про дружбу та про себе як друга?

4) Прощання, подяка за участь.

Заняття 6. Тренінг «Толерантність у моєму житті» (повне заняття дивитись у Додатку Д).

Мета – ознайомити учасників тренінгу із загальнолюдськими цінностями, додатково розширити їх словниковий запас, почати розвивати гнучкість мислення підлітків, сформувати навички толерантного спілкування.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», кольорові олівці або маркери, онлайн стікери, віртуальна коробка, папір А4, ручка.

Час проведення: 1 година.

1) Вступна частина: вправа «Мій образ людини».

2) Основна частина:

- вправа «Сховані слова»,
- вправа «Справжні риси толерантної людини»,
- вправа «Асоціативний ланцюжок»,
- вправа «Корисні рекомендації».

3) Заключна частина: корисні рекомендації, проведення рефлексії.

Обговорення наступних питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про таке явище як толерантність?
- Які ознаки толерантної людини ви можете назвати?

4) Прощання, подяка за участь.

Заняття 7. Тренінг «Погляд на моє оточення» (повне заняття дивитись у Додатку Е).

Мета – навчити підлітків загальноприйнятої культури спілкування, навчити легко шукати конструктивні способи вирішення будь-яких проблемних ситуацій; сприяти поліпшенню психологічного клімату даної групи однокласників, налагодженню доброзичливих та взаємоввічливих стосунків; поступово виховувати в учнів повагу один до одного, а також завжди брати відповідальність за власні слова та вчинки.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», 2 аркуші А4, ручка.

Час проведення: 1 година.

1) Вступна частина: вправа «Справжня школа дружби».

2) Основна частина:

- бесіда «Яка вона – дружба?»,
- тест «Яким я бачу свій клас?»,
- творче завдання «Я користуюсь ідеєю».
- вправа «Співзвучність»

3) Заключна частина: вправа «Через місточок», вправа «Повна валіза чемності», проведення релаксації та рефлексії. Обговорення наступних питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?

- Що ви відчуваєте зараз?

- Що нового ви дізналися про себе, своїх однокласників та своє оточення?

- Які пропозиції щодо покращення відносин та загальної атмосфери у класі ви можете запропонувати?

4) Прощання, подяка за участь.

Заняття 8. Тренінг «Загальнолюдські цінності» (повне заняття дивитись у Додатку Є).

Мета – виявити різноманітність уявлень учасників про себе, свої риси характеру та визначити загальні життєві орієнтири кожного, підвести підлітків до усвідомлення власних переваг та недоліків у спілкуванні; сформувати моральні цінності людини.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», маркери, онлайн стікери, ручка, аркуші паперу А4.

Час проведення: 1 година.

1) Вступна частина: мозковий штурм «Моральні цінності людини».

2) Основна частина:

- вправа «Чудовий ярмарок»,
- вправа «Ваші цінності»,
- вправа «Велика цінність часу»,
- мозковий штурм «З повагою».

3) Заключна частина: інформаційна хвилинка, вправа «Найважливіша цінність для мене», проведення рефлексії. Обговорення наступних питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?

- Що ви відчуваєте зараз?

- Що нового ви дізналися про свої цінності?

4) Прощання, подяка за участь.

У підсумку, для корекційної програми був обраний метод тренінгових занять, який дозволив вплинути на вдосконалення комунікативних навичок, формування в учнів-підлітків навички гідної поведінки в конфліктних ситуаціях, вдалому керуванню будь-якими конфліктними ситуаціями, а також підвищення рівня знань учнів про особливості товариських стосунків.

Застосування розробленої нами корекційної програми сприяло:

- зниженню тяжіння акцентуєваних підлітків до авторитарно-агресивної та суперницької поведінки в конфліктних ситуаціях.

- навчитися керувати будь-якими конфліктними ситуаціями;

- отриманню знань про особливості теплих товариських стосунків, а саме шанобливих стосунків та толерантного ставлення до інших людей, навіть до опонентів;

- оволодінню важливими навичками конструктивного спілкування;

- наявності позитивно сформованої «Я-концепції» кожного підлітка.

Отже, розроблена корекційна програма розрахована на розвиток усіх важливих компонентів гармонійного спілкування у підлітків з акцентуаціями характеру, розглянутих у даному дослідженні і спрямована на подолання конфліктної поведінки акцентуєваних підлітків. Результати ефективності психологічного впливу висвітлено у наступному розділі.

3.2. Результати психологічної корекції конфліктної поведінки у підлітковому віці

Результати корекції конфліктної поведінки акцентуєваних підлітків показали кількісні та якісні зміни. Створення нами корекційної програми та її апробація на учасниках експериментальної групи дали змогу побачити якісні та кількісні зміни стосовно стилю поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. Практичний досвід проведення програми показав, що після опрацювання запропонованих респондентам тренінгів змінюється стиль поведінки в умовах конфлікту, а також зменшується тяжіння акцентуєваних підлітків до

авторитарно-агресивної та суперницької поведінки в конфліктних ситуаціях, що говорить про позитивну трансформацію, краще розуміння особливостей своєї поведінки.

Також варто зазначити, що ми не проводили повторний зріз для визначення акцентуацій характеру за методиками А. Є. Личка та Г. Шмішека, тому що акцентуації характеру у кожної особистості завжди є сталими і не змінюються в ході життя. Повторно було використано методики Т. Лірі та К. Томаса на визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Зріз за допомогою методики Т. Лірі визначив динаміку змін у таких показниках, як «підпорядкування + доброзичливість» та «домінування + агресивність». Результати експериментальної групи відображені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Результати повторного опитування за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі

Тип тенденції / Досліджуваний	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Покірний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний
№1	2	4	2	2	6	8	2	4
№2	5	7	3	4	7	8	1	5
№3	6	4	4	7	4	10	2	6
№4	3	2	3	2	5	8	1	2
№5	2	5	6	4	9	6	7	3
№6	3	4	4	5	7	9	4	4
№7	1	3	5	8	4	7	2	5
№8	4	7	5	6	10	5	3	2
№9	7	6	6	7	5	9	2	7
№10	4	3	3	5	8	7	5	2

Отже, за результатами повторного зрізу ми отримали такі типи тенденції поведінки у конфліктних ситуаціях: авторитарний тип – 10%, егоїстичний – 14 %, агресивний – 9%, підозрілий – 12%, підлеглий – 19%, залежний – 20%, доброзичливий – 7%, альтруїстичний – 9%.

Таким чином, розподіл стилів поведінки у конфліктній ситуації серед піддослідних свідчить про те, що після корекційних тренінгів в конфлікті тепер переважає поведінка за принципом «підпорядкування + доброзичливість», а далі на рівних йдуть домінування + агресивність та домінування + доброзичливість; найменш вираженим стилем поведінки підлітків в конфлікті є підпорядкування + агресивність. Порівняння результатів до та після корекційної програми можна розглянути на рис. 3.2.

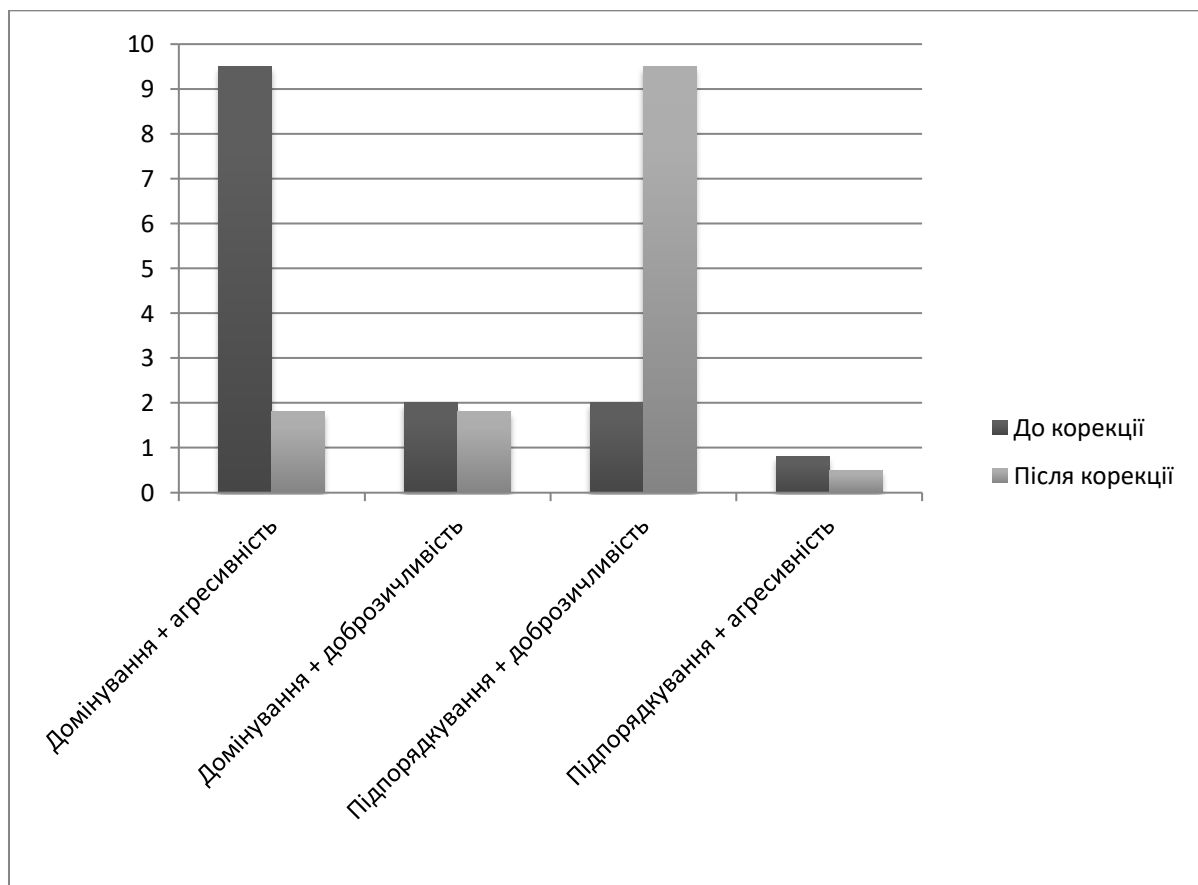

Рис. 3.2. Результати обробки методики діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі до та після корекційної програми

З діаграми бачимо, що учасники експериментальної групи показали покращення результатів.

Учасники контрольної групи за методикою Т. Лірі навпаки показали сталість та одноманітність результатів. Результати другого зрізу повністю збігаються з результатами першого зрізу, представленими на рис. 3.2. з позначкою «до корекції».

Зріз за допомогою тесту К. Томаса визначив динаміку змін у таких показниках, як «суперництво» та «компроміс». Результати експериментальної групи відображені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Результати опитування за тестом опису поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса

Стиль поведінки / Досліджуваний	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникання	Пристосування
№1	5	4	9	5	2
№2	4	7	7	6	4
№3	8	5	6	7	5
№4	6	4	5	10	2
№5	3	3	7	9	4
№6	5	6	8	8	5
№7	4	3	5	9	3
№8	3	5	9	5	6
№9	9	3	11	7	2
№10	2	1	8	9	7

Отже, за результатами повторного зрізу ми отримали такі співвідношення стилей поведінки у конфліктній ситуації: суперництво – 16%, співпраця – 19%, компроміс – 26%, уникання – 23%, пристосування – 16%.

Результати свідчать, що серед підлітків цієї групи тепер найчастіше зустрічається компромісне вирішення конфліктної ситуації. Можемо припустити, що найпоширенішим стало компромісне вирішення конфліктної ситуації саме через те, що учні зрозуміли, що потрібно якось й надалі комунікувати й встановлювати контакти, навчатися в одному колективі і бути згуртованими та товариськими. Порівняння результатів до та після корекційної програми можна розглянути на рис. 3.3.

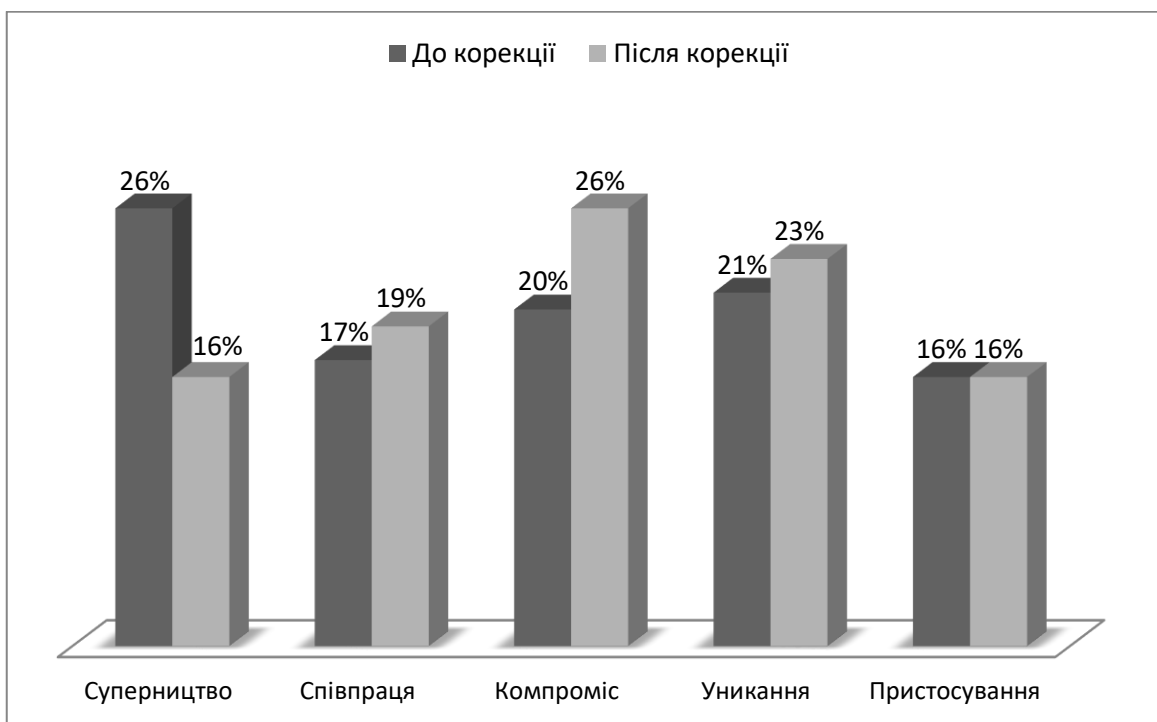

Рис. 3.3. Результати обробки тесту опису поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса до та після корекційної програми

З діаграми бачимо, що учасники експериментальної групи показали покращення результатів.

Учасники контрольної групи за тестом К. Томаса навпаки показали сталість та одноманітність результатів. Результати другого зрізу повністю збігаються з результатами першого зрізу, представленими на рис. 3.3. з позначкою «до корекції».

Оскільки, у дослідженні брали участь респонденти різної статі, виникло певне припущення, що досліджувані можуть відповідати неоднозначно через різні невідповідності. Тому для підтвердження однорідності вибірки було здійснено статистичний розрахунок, метою якого було підтвердження цієї гіпотези.

Як об'єкт дослідження було обрано результати проведеної методики Г. Шмішека.

Статистичну обробку результатів експерименту розпочато з вимірювальних шкал даного дослідження. Так як вони були інтервальними, виявлення певних відмінностей в ознаках здійснювалося методом кореляції, а саме за допомогою обчислення коефіцієнта Пірсона.

В результаті розрахунків за методикою Шмішека одразу з'ясувалося, що при порівнянні обчисленого кореляційного коефіцієнта Пірсона аналогічно з табличними даними (0,44), при рівні значущості 0,05 отримали нерівність, що вказує на те, що розбіжності між емпіричними значеннями немає.

$$\chi^2 > \chi^2_{кр}, \text{ тобто. } 0,44 > 0,44 \text{ при } df = n - 20 \text{ та } \alpha = 0,05,$$

де df – кількість ступенів свободи;

n – кількість респондентів;

α – рівень достовірності.

Значення розрахованих коефіцієнтів Пірсона на кореляційній матриці показані в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Коефіцієнти кореляції за Пірсоном

	χ_1	χ_2	χ_3	χ_4	χ_5	χ_6	χ_7	χ_8	χ_9	χ_{10}	χ_{11}
χ_1	1	-0,15	0,16	-0,14	0,40	0,04	-0,15	0,47	0,15	0,16	-0,04
χ_2	-0,15	1	0,37	0,50	-0,46	-0,16	0,25	0,25	-0,01	0,20	0,48
χ_3	0,16	0,37	1	-0,10	-0,19	0,12	-0,13	0,57	0,34	0,11	0,08
χ_4	-0,14	0,50	-0,10	1	-0,16	-0,21	0,51	0,18	-0,40	0,07	0,11

Продовження табл. 3.3.

χ_5	0,40	-0,46	-0,19	-0,16	1	-0,35	0,17	0,14	0,20	0,17	-0,63
χ_6	0,04	-0,16	0,12	-0,21	-0,35	1	-0,44	-0,13	0,28	0,08	0,20
χ_7	-0,15	0,25	-0,13	0,51	0,17	-0,44	1	0,21	-0,40	0,10	-0,06
χ_8	0,47	0,25	0,57	0,18	0,14	-0,13	0,21	1	0,02	0,14	0,06
χ_9	0,15	-0,01	0,34	-0,40	0,20	0,28	-0,40	0,02	1	0,16	0,16
χ_{10}	0,16	0,20	0,11	0,07	0,17	0,08	0,10	0,14	0,16	1	0,07
χ_{11}	-0,04	0,48	0,08	0,11	-0,63	0,20	-0,06	0,06	0,16	0,07	1

За результатами проведеного аналізу статистичних даних, гіпотеза стосовно неоднозначності відповідей респондентів через різні невідповідності себе не підтвердила. Отриманий коефіцієнт кореляції Пірсона збігся з критичним значенням рівня значимості 5%. Отже, можна стверджувати, що дана вибірка репрезентативна, а група однорідна. Ці результати дослідження поширюються на генеральну сукупність загалом.

Наступним найважливішим кроком дослідження було визначення взаємозв'язків між акцентуаціями характеру та манерою поведінки у конфліктних ситуаціях.

Задля цього було проведено розрахунки коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена для кожної з пар методик: «Г. Шмішек – К. Томас», «А.Є. Личко – К. Томас» та «Т. Лірі – К. Томас».

Значною перевагою даного методу є те, що можна легко визначити не тільки силу взаємодії, а й характер зв'язку (прямий чи зворотній).

Прямий зв'язок показує, що високий рівень однієї вимірюваної величини відповідає досить високому рівню іншої вимірюваної величини. Зворотний зв'язок, навпаки, демонструє, що найвищим значенням першої величини відповідають найнижчі значення другої вимірюваної величини і навпаки.

Після ранжування (присвоєння рангів) було проведено розрахунок коефіцієнтів Спірмена для кожної з величин за формулою:

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum d_i^2}{(n-1)n(n+1)},$$

де r_s – коефіцієнт Спірмена, d_i – різниця відповідних рангів величин X та Y , n – кількість спостережень.

Кореляційні матриці для кожної пари методик наведені далі в таблицях 3.4., 3.5, 3.6.

Таблиця 3.4.

Коефіцієнти кореляції пари «Г. Шмішек – К. Томас»

	χ_1	χ_2	χ_3	χ_4	χ_5	χ_6	χ_7	χ_8	χ_9	χ_{10}	χ_{11}	χ_{12}	χ_{13}	χ_{14}	χ_{15}	χ_{16}
χ_1	1,00	-0,05	0,22	-0,14	0,45	0,15	-0,05	0,44	0,21	0,18	0,00	0,41	-0,36	0,02	-0,39	0,33
χ_2	-0,05	1,00	0,38	0,40	-0,45	-0,07	0,29	0,21	0,21	0,20	0,58	-0,14	-0,25	0,35	-0,11	0,47
χ_3	0,22	0,38	1,00	-0,07	-0,09	0,22	-0,13	0,63	0,45	0,12	0,07	0,13	-0,19	-0,12	-0,38	0,43
χ_4	-0,14	0,40	-0,07	1,00	-0,17	-0,21	0,55	0,11	-0,29	0,14	0,11	-0,23	0,20	0,12	0,22	0,07
χ_5	0,45	-0,45	-0,09	-0,17	1,00	-0,27	0,10	0,16	0,22	0,14	-0,49	0,01	0,24	-0,16	-0,07	0,22
χ_6	0,15	-0,07	0,22	-0,21	-0,27	1,00	-0,32	0,06	0,26	0,07	0,30	0,45	-0,09	-0,11	0,31	-0,32
χ_7	-0,05	0,29	-0,13	0,55	0,10	-0,32	1,00	0,11	-0,28	0,24	0,01	0,00	0,21	0,02	0,19	0,01
χ_8	0,44	0,21	0,63	0,11	0,16	0,06	0,11	1,00	0,09	0,19	0,03	0,44	-0,34	-0,22	-0,28	0,38
χ_9	0,21	0,21	0,45	-0,29	0,22	0,26	-0,28	0,09	1,00	0,16	0,30	0,20	-0,08	-0,11	0,00	0,16
χ_{10}	0,18	0,20	0,12	0,14	0,14	0,07	0,24	0,19	0,16	1,00	0,10	-0,11	-0,12	0,40	0,16	0,11
χ_{11}	0,00	0,58	0,07	0,11	-0,49	0,30	0,01	0,03	0,30	0,10	1,00	0,13	-0,25	0,08	0,31	-0,04
χ_{12}	0,41	-0,14	0,13	-0,23	0,01	0,45	0,00	0,44	0,20	-0,11	0,13	1,00	-0,46	-0,35	-0,15	-0,36
χ_{13}	-0,36	-0,25	-0,19	0,20	0,24	-0,09	0,21	-0,34	-0,08	-0,12	-0,25	-0,46	1,00	-0,07	0,28	-0,05
χ_{14}	0,02	0,35	-0,12	0,12	-0,16	-0,11	0,02	-0,22	-0,11	0,40	0,08	-0,35	-0,07	1,00	-0,17	0,14
χ_{15}	-0,39	-0,11	-0,38	0,22	-0,07	0,31	0,19	-0,28	0,00	0,16	0,31	-0,15	0,28	-0,17	1,00	-0,49
χ_{16}	0,33	0,47	0,43	0,07	0,22	-0,32	0,01	0,38	0,16	0,11	-0,04	-0,36	-0,05	0,14	-0,49	1,00

Таблиця 3.5.

Коефіцієнти кореляції пари «А. Є. Личко – К. Томас»

	χ_1	χ_2	χ_3	χ_4	χ_5	χ_6	χ_7	χ_8	χ_9	χ_{10}	χ_{11}	χ_{12}	χ_{13}	χ_{14}	χ_{15}	χ_{16}
χ_1	1	0,28	-0,18	0,06	-0,15	0,05	0,02	0,30	0,41	0,20	-0,16	0,43	-0,35	0,16	-0,15	-0,11
χ_2	0,28	1	0,47	0,40	0,45	0,60	0,62	0,76	0,54	0,34	0,45	0,14	-0,18	0,20	-0,02	-0,01
χ_3	-0,18	0,47	1	0,44	0,61	0,53	0,61	0,40	0,05	0,21	0,36	-0,39	0,16	0,41	0,19	0,04
χ_4	0,06	0,40	0,44	1	0,07	0,26	0,56	0,08	0,13	0,22	-0,12	-0,07	-0,24	-0,02	0,22	0,29
χ_5	-0,15	0,45	0,61	0,07	1	0,62	0,46	0,62	0,03	0,34	0,62	-0,14	0,08	0,32	0,16	-0,02
χ_6	-0,05	0,60	0,53	0,26	0,62	1	0,51	0,61	0,29	0,17	0,68	-0,14	0,01	0,09	0,12	0,15
χ_7	0,02	0,62	0,61	0,56	0,46	0,51	1	0,66	0,25	0,46	0,35	-0,15	-0,08	0,29	0,45	-0,19
χ_8	0,30	0,76	0,40	0,08	0,62	0,61	0,66	1	0,52	0,50	0,62	0,26	-0,14	0,18	0,31	-0,36
χ_9	0,41	0,54	0,05	0,13	0,03	0,29	0,25	0,52	1	0,43	0,27	0,21	-0,10	0,01	-0,04	0,01
χ_{10}	0,20	0,34	0,21	0,22	0,34	0,17	0,46	0,50	0,43	1	0,17	-0,14	-0,01	0,13	0,39	-0,01
χ_{11}	-0,16	0,45	0,36	-0,12	0,62	0,68	0,35	0,62	0,27	0,17	1	-0,08	0,02	0,36	0,25	-0,17
χ_{12}	0,43	0,14	-0,39	-0,07	-0,14	-0,14	-0,15	0,26	0,21	-0,14	-0,08	1	-0,46	-0,35	-0,15	-0,36
χ_{13}	-0,35	-0,18	0,16	-0,24	0,08	0,01	-0,08	-0,14	-0,10	-0,01	0,02	-0,46	1	-0,07	0,28	-0,05
χ_{14}	0,16	0,20	0,41	-0,02	0,32	0,09	0,29	0,18	0,01	0,13	0,36	-0,35	-0,07	1	-0,17	0,14
χ_{15}	-0,15	-0,02	0,19	0,22	0,16	0,12	0,45	0,31	-0,04	0,39	0,25	-0,15	0,28	-0,17	1	-0,49
χ_{16}	-0,11	-0,01	0,04	0,29	-0,02	0,15	-0,19	-0,36	0,01	-0,01	-0,17	-0,36	-0,05	0,14	-0,49	1

Таблиця 3.6.

Коефіцієнти кореляції пари «Т. Лірі – К. Томас»

	χ_1	χ_2	χ_3	χ_4	χ_5	χ_6	χ_7	χ_8	χ_9	χ_{10}	χ_{11}	χ_{12}	χ_{13}
χ_1	1	0,31	0,39	0,52	0,20	0,36	0,35	0,34	0,23	-0,27	-0,11	0,02	0,15
χ_2	0,31	1	0,10	0,32	0,48	0,37	0,13	0,24	-0,44	0,21	0,04	0,18	0,26
χ_3	0,39	0,10	1	0,66	0,47	0,28	0,59	0,60	0,25	-0,11	-0,22	0,01	0,16
χ_4	0,52	0,32	0,66	1	0,22	0,48	0,28	0,62	0,04	-0,02	-0,15	-0,15	0,28
χ_5	0,20	0,48	0,47	0,22	1	0,46	0,55	0,30	0,04	0,08	-0,39	0,47	-0,11
χ_6	0,36	0,37	0,28	0,48	0,46	1	0,11	0,59	-0,06	0,17	-0,25	0,30	0,13
χ_7	0,35	0,13	0,59	0,28	0,55	0,11	1	0,31	0,10	-0,13	0,07	-0,02	0,30
χ_8	0,34	0,24	0,60	0,62	0,30	0,59	0,31	1	0,16	0,15	-0,06	0,06	-0,04
χ_9	0,23	-0,44	0,25	0,04	0,04	-0,06	0,10	0,16	1	-0,46	-0,35	-0,15	-0,36
χ_{10}	-0,27	0,21	-0,11	-0,02	0,08	0,17	-0,13	0,15	-0,46	1	-0,07	0,28	-0,05
χ_{11}	-0,11	0,04	-0,22	-0,15	-0,39	-0,25	0,07	-0,06	-0,35	-0,07	1	-0,17	0,14
χ_{12}	0,02	0,18	0,01	-0,15	0,47	0,30	-0,02	0,06	-0,15	0,28	-0,17	1	-0,49
χ_{13}	0,15	0,26	0,16	0,28	-0,11	0,13	0,30	-0,04	-0,36	-0,05	0,14	-0,49	1

Після отримання та підрахунку даних ми зробили порівняння емпіричних результатів з результатами у таблицях. Зона значущості останніх знаходилася в інтервалі від 0,45 до 0,57. Через те, що кількість досліджуваних була невеликою, було зроблено припущення того, що отримані коефіцієнти порівнювалися з середніми загальноприйнятими табличними даними. Зв'язок прийнято вважати сильним, якщо $|r_s| \geq 0,7$, середньої сили, якщо $0,3 < |r_s| < 0,7$ и слабой, если $|r_s| < 0,3$

Зрештою доцільно зробити такі висновки:

Суперництво у прямому зв'язку (тобто зі збільшенням індексу одного показника прямо пропорційно зростає інший показник) перебуває з такими типами акцентуацій: гіпертимний, застрягаючий і тривожний.

У зворотному зв'язку (тобто зі збільшенням індексу одного показника, інший зменшується і навпаки) перебуває з такими типами акцентуацій: лабільний та егоїстичний.

Компроміс у прямому зв'язку перебуває з наступними типами акцентуацій: екзальтований, лабільний.

У зворотному зв'язку: сензитивний тип.

Уникання у прямому зв'язку перебуває з наступними типами акцентуацій: нестійкий, сензитивний, інтровертований (шизоїдний).

У зворотному зв'язку: циклотимний тип та гіпертимний.

Пристосування у прямому зв'язку перебуває з наступними типами акцентуацій: циклотимний та дистимний.

У зворотному зв'язку перебуває з лабільним типом акцентуації характеру.

Така манера поведінки у конфліктних ситуаціях як співпраця не виявилася кореляційно пов'язаною з жодним з типів акцентуацій характеру.

Таким чином, найбільш яскраво виражений прямий зв'язок було виявлено між гіпертимним типом і суперництвом. Тобто підліткам, які мають подібну акцентуацію характеру, властива конкуренція і прагнення в більшості ситуаціях досягти задоволення саме своїх інтересів на шкоду іншій людині в конфліктних ситуаціях.

Спираючись на результати дослідження після корекційної програми, можна зробити висновок, що у досліджуваній нами групі більше немає проявів агресивного стилю поведінки серед підлітків, попри великий відсоток акцентуєваних особистостей. При цьому їм властива висока контактність, відкритість та балакучість. У конфліктних ситуаціях підлітки цієї групи бувають як активною, так і пасивною стороною. Якщо і виникає неоднозначна ситуація, то у відкритий конфлікт вона не переростає.

Спостереження, проведене в період дослідження, також дозволяє нам говорити про можливі приховані, внутрішньоособистісні конфлікти, які більшість підлітків цієї групи можуть не розкривати і намагаються приховати. А малі групи, які вони утворюють між собою, не витісняють і не зачіпають

одна одну. Це також пояснюється недостатньою сформованістю особистості, власної думки та як наслідок мінливою тактикою поведінки, яку можна розцінювати як пристосування.

Висновки до третього розділу

Для розробки корекційної програми була обрана форма тренінгових занять, тому що вони повною мірою вирішують поставлені завдання програми: ознайомити учасників із поняттям конфлікту та акцентуацій характеру, які можуть впливати на конфліктну поведінку, наголосити на необхідності шанобливих та взаємоввічливих стосунків у спілкуванні, сформувати в учнів даної групи позитивне ставлення до товариськості та взаємодопомоги навіть, якщо думки та погляди не збігаються та розвивати навички взаєморозуміння і спілкування в групі, а найголовніше – знизити тяжіння акцентуйованих підлітків до авторитарно-агресивної та суперницької поведінки в конфліктних ситуаціях. За допомогою об'єктивізації та рефлексії в процесі корекційної програми, створені умови для подальшого легкого вирішення будь-яких конфліктних ситуацій.

Мета корекційної програми – вдосконалити комунікативні навички, сформувати в учнів-підлітків навички гідної поведінки в конфліктних ситуаціях, навчити керуванню будь-якими конфліктними ситуаціями, а також підвищити рівень знань учнів про особливості товариських стосунків, сформувати навички впевненого конструктивного спілкування, показати та наголосити на значущості та важливості взаємоввічливої толерантної поведінки під час взаємодії з іншими людьми.

Ми припустили, що за допомогою корекційних занять ми зможемо знизити тяжіння акцентуйованих підлітків до авторитарно-агресивної та суперницької поведінки в конфліктних ситуаціях.

У підсумку, для корекційної програми був обраний метод тренінгових занять, який дозволив вплинути на вдосконалення комунікативних навичок, формування в учнів-підлітків навички гідної поведінки в конфліктних ситуаціях, вдалому керуванню будь-якими конфліктними ситуаціями, а також підвищення рівня знань учнів про особливості товариських стосунків.

Отже, розроблена корекційна програма розрахована на розвиток усіх важливих компонентів гармонійного спілкування у підлітків з акцентуаціями характеру, розглянутих у даному дослідженні і спрямована на подолання конфліктної поведінки акцентуєваних підлітків. Результати ефективності психологічного впливу висвітлено у наступному розділі.

Результати корекції конфліктної поведінки акцентуєваних підлітків показали кількісні та якісні зміни. Створення нами корекційної програми та її апробація на учасниках експериментальної групи дали змогу побачити якісні та кількісні зміни стосовно стилю поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. Практичний досвід проведення програми показав, що після опрацювання запропонованих респондентам тренінгів змінюється стиль поведінки в умовах конфлікту, а також зменшується тяжіння акцентуєваних підлітків до авторитарно-агресивної та суперницької поведінки в конфліктних ситуаціях, що говорить про позитивну трансформацію, краще розуміння особливостей своєї поведінки.

Також варто зазначити, що ми не проводили повторний зріз для визначення акцентуацій характеру за методиками А. Є. Личка та Г. Шмішека, тому що акцентуації характеру у кожної особистості завжди є сталими і не змінюються в ході життя. Повторно було використано методики Т. Лірі та К. Томаса на визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Корекційна програма базувалася на основних принципах окремо взятих тренінгових елементів, а саме: мозкових штурмах, рольових іграх, дискусіях, рольових програваннях ситуацій, релаксаційних вправах, іграх на взаємодію, співпрацю, обговореннях, міні-лекціях.

Застосування розробленої нами корекційної програми сприяло:

- зниженню тяжіння акцентуєваних підлітків до авторитарно-агресивної та суперницької поведінки в конфліктних ситуаціях.

- навчитися керувати будь-якими конфліктними ситуаціями;

- отриманню знань про особливості теплих товариських стосунків, а саме шанобливих стосунків та толерантного ставлення до інших людей, навіть до опонентів;

- оволодінню важливими навичками конструктивного спілкування;

- наявності позитивно сформованої «Я-концепції» кожного підлітка.

Оцінка розбіжностей даних експериментальної групи на початку та вкінці корекційної програми за допомогою обчисленого кореляційного коефіцієнта Пірсона вказує на те, що розбіжності між емпіричними значеннями немає. Отриманий коефіцієнт кореляції Пірсона збігся з критичним значенням рівня значимості 5%. Отже, можна стверджувати, що дана вибірка репрезентативна, а група однорідна. Результати контрольної групи виявилися сталими.

Усі вищезазначені аспекти дають змогу стверджувати, що корекційно-розвивальна програма підтвердила свою ефективність і може використовуватись у подальших експериментально-наукових розробках з даної теми, а також у роботі психологів навчальних закладів, вчителів та батьків з метою попередження або корекції конфліктної поведінки підлітків.

Дана робота може бути продовжена в ракурсі подальшого вивчення та корекції впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях, але вже в контексті, наприклад, лонгітюдного дослідження.

ВИСНОВКИ

У даній роботі представлено теоретико-емпіричний розгляд впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях. Розкрито сутність поняття акцентуацій характеру і такого явища як конфлікт та стилів поведінки у ньому. Розроблено діагностичний інструментарій та корекційну програму у вигляді тренінгових занять. Відповідно до завдань дослідження, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Аналіз зарубіжної та вітчизняної теорії і практики з проблеми вивчення зв'язку акцентуацій характеру підлітків з конфліктною поведінкою показує, що усі фізіологічні особливості підліткового віку тісно пов'язані з недостатнім розвитком психіки саме в цей період. Поява психічних новоутворень пов'язана з труднощами переходу зі стану безтурботного дитинства до майже дорослого життя. Підлітковий вік вирізняється бунтом і протестом проти старших, самоствердженням серед однолітків, і взагалі є віком бурхливих емоцій та переживань, особистісної нестабільності. На цьому етапі дуже швидко відбувається розвиток, особливо багато змін спостерігається щодо формування особистості. Дослідження акцентуацій характеру є однією з найскладніших соціально-психологічних проблем. Чимало підлітків мають аномальні прояви характеру, що, безумовно, позначається на їх поведінці в суспільстві, взаємодії з оточуючими, успішності у навчальній діяльності та інших аспектах життя. Найбільшу популярність здобув термін К. Леонгарда «акцентуована особистість». Узагальнюючи великий емпіричний матеріал, накопичений Леонгардом під час терапевтичної практики, він дійшов висновку, що є деякі риси, що визначають індивідуальність людини. Ці риси можуть мати різний ступінь виразності.

Личко А. Є. в своїх роботах зазначав той факт, що акцентуації характеру є крайніми варіантами норми, при яких окремі риси характеру підлітків надмірно загострені. Внаслідок цього можна помітити вибіркочувразливість щодо

певного роду психогенних впливів при нормальній і навіть підвищеній стійкості до інших.

Для цього досить складного етапу показовими є негативні прояви дитини, певна дисгармонійність в будові особистості, протестуючий характер поведінки по відношенню до дорослих, а також агресивність, підвищена тривожність, жорстокість, іноді некерованість. Тобто в підлітковому віці через складність і суперечливість особливостей зростаючого організму, внутрішніх і зовнішніх умов його розвитку можуть виникати ситуації, що порушують нормальний хід особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для виникнення і прояву агресивності і конфліктності.

2. Під час проведення експериментального дослідження було використано наступні емпіричні методи: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), емпіричні (методи опитування, тестування, констатувальний та формувальний експеримент), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження); методи математичної статистики (кореляційний аналіз К. Пірсона, рангова кореляція Ч. Спірмена). На першому етапі відповідно до теми і мети експериментального дослідження було підбрано наступний психодіагностичний комплекс методик: Методика психодіагностичного опитувальника А. Є. Личка (ПДО), Особистісний опитувальник Г. Шмішека для визначення типу акцентуації характеру, Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, Тест К. Томаса «Поведінка в конфліктній ситуації».

Зважаючи на воєнний стан у нашій країні, дослідницько-експериментальна робота проводилася онлайн за допомогою соціальних мереж. Вибірку дослідження склали 20 учнів-підлітків (9 хлопців, 11 дівчат), віком 14-16 років. Дане експериментальне дослідження складалося з двох частин: констатувального експерименту і проведення психологічної корекції. Відповідно до отриманих результатів із загальної вибірки 20 осіб було обрано

контрольну та експериментальну групи у кількості по 10 чоловік. На наступному етапі нашого дослідження було розроблено корекційну програму у форматі тренінгів з метою корекції конфліктної поведінки підлітків.

3. Було проведено аналіз методик діагностики акцентуацій характеру та стилів поведінки у конфліктних ситуаціях, які показали, що тип акцентуації характеру серед підлітків цієї групи, що найбільш часто зустрічається – гіпертимний (Ще його називають надактивним типом акцентуації характеру, який може виявлятися в постійному бадьорому та підвищеному настрої і загальному життєвому тонусі, дуже нестримній активності й потребі у постійному спілкуванні, а також в тенденції розпочинати купу справ і врешті не доводити їх до кінця) та екзальтований (спостерігається схильність до афективної екзальтації – це досить близько до демонстративності, тут йдуть самі прояви, але лише на рівні емоцій). Також ми визначили, що найбільш вживанішою поведінкою в конфліктних ситуаціях серед наших респондентів до корекції було суперництво та тенденція до авторитарного стилю поведінки. Все це не дуже сприяло гармонійній та врівноваженій поведінці в конфліктних ситуаціях і потребувало створення та апробації корекційної програми.

4. Розроблена корекційна програма мала формат тренінгів. Вона складалася з 8 занять по 1 год. і проводилася протягом 8 тижнів. Після проведення корекційних заходів досліджувані давали зворотній зв'язок у вигляді опитування (вище описані методики) задля спостереження динаміки змін.

Корекційна програма базувалася на основних принципах окремо взятих тренінгових елементів, а саме: мозкових штурмах, рольових іграх, дискусіях, рольових програваннях ситуацій, релаксаційних вправах, іграх на взаємодію, співпрацю, обговореннях, міні-лекціях.

Оцінка розбіжностей даних експериментальної групи на початку та вкінці корекційної програми за допомогою обчисленого кореляційного коефіцієнта Пірсона вказує на те, що розбіжності між емпіричними значеннями немає. Отриманий коефіцієнт кореляції Пірсона збігся з критичним значенням рівня

значимості 5%. Отже, можна стверджувати, що дана вибірка репрезентативна, а група однорідна. Результати контрольної групи характеризувались сталістю та одноманітністю. Далі було проведено розрахунки коефіцієнтів рангової кореляції Ч. Спірмена для кожної з пар методик: «Г. Шмішек – К. Томас», «А. Є. Личко – К. Томас» та «Т. Лірі – К. Томас».

Зрештою ми отримали такі результати:

Суперництво у прямому зв'язку (тобто зі збільшенням індексу одного показника прямо пропорційно зростає інший показник) перебуває з такими типами акцентуацій: гіпертимний, застрягаючий і тривожний.

У зворотному зв'язку (тобто зі збільшенням індексу одного показника, інший зменшується і навпаки) перебуває з такими типами акцентуацій: лабільний та егоїстичний.

Компроміс у прямому зв'язку перебуває з наступними типами акцентуацій: екзальтований, лабільний

У зворотному зв'язку: сензитивний тип.

Уникання у прямому зв'язку перебуває з наступними типами акцентуацій: нестійкий, сензитивний, інтровертований (шизоїдний).

У зворотному зв'язку: циклотимний тип та гіпертимний.

Пристосування у прямому зв'язку перебуває з наступними типами акцентуацій: циклотимний та дистимний.

Така манера поведінки у конфліктних ситуаціях як співпраця не виявилася кореляційно пов'язаною з жодним з типів акцентуацій характеру.

Таким чином, найбільш яскраво виражений прямий зв'язок було виявлено між гіпертимним типом і суперництвом. Тобто підліткам, які мають подібну акцентуацію характеру, властива конкуренція і прагнення в більшості ситуаціях досягти задоволення саме своїх інтересів на шкоду іншій людині в конфліктних ситуаціях.

Усі вищезазначені аспекти дають змогу стверджувати, що корекційно-розвивальна програма підтвердила свою ефективність і може використовуватись у подальших експериментально-наукових розробках з даної

теми, а також у роботі психологів навчальних закладів, вчителів та батьків з метою попередження або корекції конфліктної поведінки підлітків.

Дана робота може бути продовжена в ракурсі подальшого вивчення та корекції впливу акцентуацій характеру підлітків на поведінку в конфліктних ситуаціях, але вже в контексті, наприклад, лонгitudного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Вікова психологія: навч. посіб. для студ. вишів. Київ, 2005. 672 с.
2. Андреев В. І. Основи педагогічної конфліктології. Київ, 2003. 217 с.
3. Анцупов А. Я., Шипілов А. І. Конфліктологія: навч. посіб. Вид. 6-е переробл. і допов. Харків, 2015. 528 с.
4. Асмолов А. Г. Психологія особистості: культурно-історичне розуміння розвитку людини. Вид. 3-тє, переробл. І допов. Київ, 2007. 326 с.
5. Бадієв І. В. Типологія акцентуацій характеру в підлітків. *Вісник ЖДУ. Особистість. Суспільство*. Житомир, 2015. № 5. С. 60–65.
6. Бакуменко Д. О. Особливості субкультурної взаємодії у процесах соціальної комунікації. Запоріжжя, 2010. С. 15–21.
7. Батаршев А. В. Психологія індивідуальних відмінностей: від темпераменту до характеру та типології особистості. Харків, 2006. 254 с.
8. Батаршев А. В. Темперамент та характер: психологічна діагностика. Київ, 2004. 333 с.
9. Батьки та діти: психологія взаємовідносин / за ред. Є. А. Савіної, Є. О. Смирнової. Запоріжжя, 2003. 230 с.
10. Білопольська А. М. Самосвідомість проблемних підлітків: монографія. Львів, 2007. 332 с.
11. Божович Л. І. Проблеми формування особистості / за ред. Д. Й. Фельдштейна. Харків, 2005. 455 с.
12. Бреслав Г. М. Емоційні особливості формування особистості. Київ, 2005. 144 с.
13. Бурлачук Л.Ф. Психодіагностика. Київ, 2006. 352 с.
14. Василюк Ф. Є. Психологія станів. Фрустрація: хрестоматія / за ред. А. О. Прохорової. Львів, 2004. С. 432–436.

15. Великоредчаніна М. А. Психолінгвістичні аспекти характеристики конформної акцентуації : прикладна психологія та психоаналіз. Ужгород, 2007. С. 39–46.
16. Виготський Л. С. Педагогічна психологія / за ред. В. В. Давидова. Москва, 2006. 388 с.
17. Виготський Л. С. Психологія підлітка. В 4 т. Т. 4 / за ред. Д. Б. Ельконіна. Москва, 2005. 209 с.
18. Вікова психологія: дитинство, юність: хрестоматія. / Упоряд. та ред. В. С. Мухіною, А. А. Хвостів. Херсон, 2005. 375 с.
19. Вікова та педагогічна психологія: хрестоматія. / Упоряд. І.В. Дубровіна, А. М. Прихожан, В. В. Зацепін. Харків, 2006. 570 с.
20. Волков Б. С., Волкова Н. В. Конфліктологія: навч. посіб. для студ. Київ, 2005. 144 с.
21. Волков Б. С. Психологія підлітка. Київ, 2005. 208 с.
22. Воронін Г. Л. Діагностика духовної детермінанти соціальної взаємодії: соціологічні дослідження. Харків, 2005. № 9. С. 73–79.
23. Гагаринська Г. Профілактика конфліктних ситуацій в організації. Полтава, 2008. № 7. С. 30–35.
24. Гарбузов Д. В. Час і комунікація: детемпоралізація системи соціальної взаємодії як основа цивілізаційної кризи. Київ, 2010. № 4. С. 19–24.
25. Гіппенрейтер Ю. Б. Введення у загальну психологію. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ, 2008. 352 с.
26. Голос М. В. Акцентуації характеру як фактор ризику девіантної поведінки підлітків. *Молодь та наука: актуальні проблеми педагогіки та психології*. Київ, 2017. № 2. С. 27–32.
27. Гришина Н. В. Психологія конфлікту. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків, 2008. 544 с.
28. Громова О. М. Конфліктологія: курс лекцій. Харків, 2005. 320 с.
29. Гулевич О. А. Способи оптимізації міжгрупової взаємодії: напрями та результати досліджень. *Питання психології*. Львів, 2004. № 6. С. 103–118.

30. Дідковська Л. Г. Причини конфліктів та шляхи їх подолання. *Питання психології*. Львів, 2009. № 7. С. 7–15.
31. Домрачева О. М. Дослідження впливу акцентуацій характеру. Київ, 2005, 254 с.
32. Дорохова А. В. Вирішення конфліктів / за ред. Л. І. Ігумнової. Харків, 2008. 192 с.
33. Драгунова Т. Б. Проблема конфлікту у підлітковому віці: хрестоматія. Харків, 2001. 152 с.
34. Жиліна О. В. Прояв типів акцентуацій характеру у юнаків та дівчат. *Журнал наукових публікацій аспірантів та докторантів*: веб сайт. URL: <http://jurnal.org/articles/2008/psih5.html> (дата звернення: 27.05.2022).
35. Здравомислов А. П. Соціологія конфлікту: навч. посіб. для студ. вишів. Вид. 3-є переробл. і допов. Полтава, 2001. С. 94.
36. Кіршбаум Е. І. Психологія станів: хрестоматія / за ред. А. О. Прохорової. Харків, 2004. С. 412–416.
37. Кле М. Психологія підлітка: психосексуальний розвиток / пер. з франц. М. С. Роговина. Бельгія, 2006. 176 с.
38. Ковальов О. Г. Психологія особистості підлітка. Харків, 2008. 322с.
39. Козлов Н. І. Акцентуація темпераменту: веб сайт. URL: <https://www.psychologos.ua/articles/view/akcentuaciya-haraktera> (дата звернення: 27.05.2022).
40. Колесніченко В. О. Акцентуація характеру у самореалізації творчої особистості. *Освіта та суспільство*. Київ, 2008. № 6. С. 46–49.
41. Коломінський Я. Л. Соціально-психологічні проблеми взаємовідносин у малих групах та колективах. *Питання психології*. Львів, 2004. № 6. С. 101–112.
42. Кон І. С. Психологія ранньої юності: навч. посіб. Полтава, 2006. 226 с.
43. Коновалова В. Конфлікти в організації: старі та нові проблеми. *Кадровик*. Харків, 2008. № 7. С. 4–13.

44. Конфлікти та взаємодії / за ред. О. М. Ольшевської. Запоріжжя, 2008. 125 с.
45. Корчагіна Ю. І. Агресивні діти. *Здоров'я дітей. Додаток до газети «1 вересня»*. Запоріжжя, 2008. №2. С. 37–40.
46. Крайг Г. Психологія розвитку. Вид. 9-е переробл. і допов. Київ, 2012. 940 с.
47. Креч Д. Фрустрація, конфлікт, захист. Психологія станів: хрестоматія / за ред. А. О. Прохорова. Київ, 2004. С. 422–431.
48. Кривцова С. В. Конфлікти у шкільному віці: шляхи їх попередження та подолання. Київ, 2004. 183 с.
49. Кулагіна І. Ю., Колюцький В. М. Вікова психологія: повний життєвий цикл розвитку: навч. посіб. для студ. вишів. Житомир, 2002. 464 с.
50. Левітов Н. Д. Психологічні особливості підлітків. Київ, 2000. 58 с.
51. Леонгард К. Акцентуйовані особистості: монографія / пер. з нім. В. Ліщинської. Москва, 2001. 375 с.
52. Леонов Н. І. Основи конфліктології: навч. посіб. Вид. 2-е переробл і допов. Київ, 2004. 122 с.
53. Личко А. Є. Психопатії та акцентуації характеру у підлітків. Вид. 2-е переробл. і допов. Ленінград, 1983. 256 с.
54. Личко А. Є. Типи акцентуацій характеру та психопатій у підлітків. Москва, 1999. 416 с.
55. Лінчевський Е. Е. Конфлікти у спілкуванні та спілкування у конфлікті: навч. посіб. Харків, 2000. 72 с.
56. Майєрс Д. Соціальна психологія. Вид. 7-е переробл. і допов. Пітер, 2011. 800 с.
57. Маналова О. М. Акмеологічний ресурс індивідуального характеру: акцентуації та деакцентуації рис. *Світ психології*. Рівне, 2008. № 1. С. 236–245.
58. Михайлов. А. З історії характеру. Людина та культура: індивідуальність в історії культури. Полтава, 2001. С. 43–72.

59. Моросанова В. І. Акцентуація характеру та стиль саморегуляції у підлітків. *Питання психології*. Львів, 2004. № 6. С. 30–37.
60. Моросанова В. І. Індивідуальна саморегуляція та характер людини. *Питання психології*. Львів, 2007. № 3. С. 59–69.
61. Мухіна В. С. Вікова психологія. Феноменологія розвитку: навч. посіб. для студ. вишів. Вид. 10-е переробл. і допов. Харків, 2006. 608 с.
62. Наш проблемний підліток: зрозуміти та домовитися / за ред. Л. А. Регуш. Львів, 2006. 192 с.
63. Особистість та її взаємодія із соціальним середовищем: непроторена дорога / Гафаров В. В. та ін. ; за ред. О. В. Акімова. Ужгород, 2008. 275 с.
64. Паліцька О. С. Вплив акцентуації характеру на адиктивну поведінку підлітків. *Символ науки*. Чернівці, 2016. № 3. С. 217–218.
65. Первін Л., Джон О. Психологія особистості: теорія та дослідження / пер. з англ. М. С. Жамкоч'ян. Київ, 2004. 607 с.
66. Платонов Ю. П. Основи соціальної психології: підруч. Тернопіль, 2004. С. 151–168.
67. Поліванова К. М. Психологія вікових криз: навч. посіб. для студ. вишів. Київ, 2005. 184 с.
68. Профілактика агресивних та терористичних проявів у підлітків: метод. посіб. / С. М. Єніколопов, Л. В. Єрофєєва, І. Соковня та ін; за ред. І. Соковні. Тернопіль, 2002. 158 с.
69. Психологічна діагностика: навч. посіб. для студ. Вишів / за ред. М. К. Акімової, К. М. Гуревича. Київ, 2005. 452с.
70. Психологічний словник / за загал. ред. А.В. Петровського, М.Г. Ярошевського. Харків, 2001. 494 с.
71. Психологія безпеки як основа гуманітарних технологій у соціальній взаємодії / за ред. І. А. Баєвої. Тернопіль, 2008. С. 189–201.
72. Психологія індивідуальних відмінностей / за ред. Ю. Б. Гіппенрейтер, В. Я. Романової. Київ, 2002. 275 с.

73. Психологія підлітка: підліткова агресія / за ред. А. А. Реана. Харків, 2006. 480 с.
74. Психологія сучасного підлітка: монографія. / за ред. Д. Й. Фельдштейна. Харків, 2001. С. 15–73.
75. Психологія та педагогіка: навч. посіб / за ред. В. М. Ніколаєнко. Київ, 2001. 336 с.
76. Райс Ф. Психологія підліткового та юнацького віку: навч. посіб. Вид. 2-е переробл. і допов. Київ, 2006. 656 с.
77. Ратанова Г. А., Шляхте Н. Ф. Психодіагностичні методи вивчення особи. Хмельницький, 2005. 320 с.
78. Ремшилдт Х. Підлітковий та юнацький вік. Проблеми розвитку особистості. Київ, 2001. 317с.
79. Рибалко О. Ф. Практикум з вікової психології: навч. посіб. / за ред. Л. А. Головіної. Львів, 2002. 604с.
80. Різдяна Н. А. Як зрозуміти підлітка: навч. посіб. для консуьлт. підліт. Тернопіль, 2002. 74 с.
81. Робер М. А., Тільман Ф. Психологія індивіда та групи / пер. з франц. О. В. Машкової. Київ, 2008. 256 с.
82. Родіонова О. А. Психолого-соціальні засади вирішення конфліктів: навч. посіб. Запоріжжя, 2005. 81 с.
83. Романенчук О. Б. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія: загальнонауковий підхід. *Актуальні проблеми професійно-педагогічної освіти*. Чернівці, 2005. Вип. 4. С. 55–57.
84. Рубінштейн С. Л. Основи загальної психології: у 2 т / гол. ред. А. В. Брушлинський. Санкт-Петербург: Пітер, 2002. Т. 2. 328 с.
85. Сакович Н. Кроки назустріч: корекційна робота з агресивними підлітками. Тернопіль, 2007. С. 19–30.
86. Самохвалова А. Г. Акцентуації характеру як фактор ускладненого спілкування підлітків. *Вісник КДУ. Психологія. Соціокінетика*. Київ, 2013. № 4. С. 47–53.

87. Сапогова О. Є. Психологія розвитку: навч. посіб. Київ, 2006. 460 с.
88. Сахаровська М. І., Соболева Є. А. Психологічна допомога акцентуованих підлітків. Харків, 2005. 40 с.
89. Семенюк Л. М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та умови його корекції / за ред. Д. Й. Фельдштейна. Харків, 2006. 318 с.
90. Скотт Дж. Г. / Вибір стилю поведінки, що відповідає конфліктній ситуації. Київ, 2003. С. 189–206.
91. Сорокоумова О. О. Вікова психологія: короткий курс. Полтава, 2008. 208 с.
92. Степанів В. Г. Психологія важких школярів: навч. посіб. Вид. 3-є переробл. і допов. Харків, 2006. 336 с.
93. Трус І. Модель соціально-психологічного супроводу підлітків з акцентуаціями характеру. *Виховання школярів*. Тернопіль, 2005. № 3. С. 26–31.
94. Фадєєва О. В. Графічні методи як спосіб діагностики акцентуацій характеру. *Корекційна педагогіка*. Полтава, 2006. № 4. С. 17–27.
95. Фельдштейн Д. Й. Конфлікти в умовах школи. Конфлікти у шкільному віці: шляхи їх подолання та попередження. Київ, 2000. С. 4–17.
96. Франкл В. Екзистенційна фрустрація та колективні неврози. Психологія особистості: хрестоматія / за ред. Ю. Б. Гіппенрейтер, В. В. Архангельської. Київ, 2009. С. 553–560.
97. Хасан Б. Й. Психотехніка конфлікту та конфліктна компетентність: навч. посіб. Львів, 2001. 157 с.
98. Хрестоматія з психології та типології характерів. Вид. 5-є переробл. і допов. / за ред. Д. Я. Райгородського. Київ, 2009. 448 с.
99. Чекмарьова Г. Розвиваємо конфліктологічну компетентність. Кадрова справа. Харків, 2010. № 2. С. 86–91.
100. Чусовітін А. Г. Онтологія безконфліктних соціальних взаємодій. *Полігнозис*. 2001. № 1. С. 57–75.

ДОДАТКИ

Додаток А

Заняття 1. Тренінг «Я і мої однолітки»

Мета заняття – встановити емоційний контакт, розвивати вміння уважно слухати співрозмовника і вміння врівноважено домовлятися один з одним; відпрацьовувати навички легкого безконфліктного спілкування.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», 2 аркуші паперу формату А4, набори олівців або фломастерів.

Час проведення: 1 година.

Хід заняття:

1. Вправа «Хто я є?»

Учня пропонують відповісти на запитання «Хто Я є?» десятьма словами.

Рекомендації. Аналізуючи відповіді, звертають увагу:

- питання «Хто Я?» не повинно бути підмінене відповідями на питання «Який Я?»;
- не потрібно перелічувати соціальні ролі — вони безликі;
- в якому співвідношенні перебувають позитивні й негативні прояви особистості.

Вступне слово:

Ви вже знаєте, що мовлення — це спілкування певною мовою. У яких випадках спілкуватися легше, а в яких — важче? Серед видів усного мовлення найпростішим є діалог.

Діалог надає співрозмовнику можливість перепитати, уточнити, якщо щось не зовсім зрозуміле. Крім того, під час діалогу можна обмежитись досить простими, нерозгорнутими фразами. Іноді все зрозуміло з півслова.

Складніше з монологом. Ця ситуація спілкування така, що слухачі якщо і можуть щось перепитати, то лише після того, як все сказано. Крім того, промовець повинен значно більше піклуватися про те, щоб його мовлення було зрозумілим від початку до кінця.

В обох випадках складно те, що доводиться говорити без попередньої підготовки і немає можливості довго вибирати слова або повторювати одну і ту саму фразу, удосконалюючи її. Якщо ти навчишся знаходити потрібні слова відразу, швидко і точно висловлювати свої думки, то співрозмовник легко зрозуміє тебе.

Твоє мовлення стане ще чіткішим і зрозумілішим співрозмовнику, якщо твій погляд буде спрямований на нього, жести будуть виразними і точними, а вимова — чіткою.

Дуже важливо, особливо під час проголошення монологу, відчувати себе упевнено. Знаєш, чому іноді хочеться прочитати самому собі вголос вірш, який ти вже вивчив і який треба буде завтра розповісти на уроці? Так, тому що це додає тобі упевненості.

Письмове ж мовлення висуває інші вимоги.

2. Інформаційний лист «Правила дружби»

- Допомагай друзі.
- Якщо умієш щось робити – навчи і його.
- Якщо друг потрапив в біду – допоможи йому, чим можеш.
- Ділися з другом.
- Грай так, щоб не завжди брати собі найкраще.
- Зупини друга, якщо він дійсно чинить погано.
- Якщо він не правий, скажи йому про це. Не сварися, не сперечайся через дурниці.
- Грай дружно, не зазнавайся, якщо у тебе вийшло краще, ніж у інших. Намагайся не заздрити – радій успіхам друга разом з ним.
- Якщо вчинив погано, не бійся зізнатися в цьому, вибачся і визнай свою помилку.
- Якщо завинив друг, але усвідомив свою провину і вибачився, не тримай в душі зла, образи, умій пробачити його.

Інформаційний лист «Правила чесної гри»

- Дотримуйся правил, прагни вигравати чесно.
- Не радій, якщо інший програє, не смійся з нього.
- Образливо, коли програєш, але не занепадай духом і не злися ні на того, хто виграв, ні на того, з чийої вини, можливо, сталася твоя поразка.

3. Вправа «Приємне та неприємне спілкування»

Учасникам пропонується виконати в парах такі вправи.

А) Обидва учні говорять одночасно від 30 секунд до 1 хвилини (теми:

«Улюблена телепередача або серіал», «А чи знаєш ти, що...» тощо). Обговорення

- Що ви відчували?
- Чи не здавалося вам, що більше нічого сказати?

Б) Пари розподіляються на учасників А і Б. Поки учасник А висловлюється упродовж хвилини, учасник Б повністю його (її) ігнорує. Потім вони міняються ролями.

Обговорення

- Як ви себе почували, коли вас ігнорували?

В) Учасник А говорить упродовж хвилини, учасник Б уважно слухає. Потім вони міняються ролями.

Підсумкове обговорення

- У чому полягала різниця між вправами?
- Як ви визначили, що зараз вас слухають?

4. Вправа «Складові взаєморозуміння»

Два учасники за бажанням вимикають камери, не бачучи один одного, їхнє завдання – домовитися про що-небудь (наприклад, про сумісну підготовку цікавої інформації до уроку, про правила якої-небудь гри тощо).

5. Вправа «Чи вмю я слухати?»

Учні об'єднуються в групи у різних віртуальних zoom кімнатах. Завдання:

- Навіщо треба це вміння-слухати?
- Якими якостями треба володіти, що уміти слухати співрозмовника?
- Показати для всіх в сценках ситуації, коли люди не володіють такими вміннями і до чого це призводить.

6. Діагностична хвилинка.

Багато хто з нас не вмє слухати й не чує, що нам говорять. Є в тебе таке вміння?

Дай відповіді на наведені далі запитання.

1. Чи не чекаєш ти нетерпляче, поки співрозмовник скінчить говорити і дасть висловитися тобі?
2. Чи не поспішаєш ти прийняти рішення до того, як з'ясуєш проблему?
3. Чи не чуєш ти лише те, що тобі подобається?
4. Чи не заважають тобі слухати емоції, що виникли під час бесіди?
5. Чи не починаєш ти думати про стороннє, якщо говорять інші?

7. Вправа «Важливі правила спілкування».

Сформулюйте свої правила спілкування.

8. Рефлексія.

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про себе та ваші навички спілкування?
- Які засоби можна використовувати під час спілкування для того, щоб воно було більш цікавим?
- З яких основних компонентів складається спілкування?
- Як ви зрозуміли поняття «ввічливість»?

9. Прощання, подяка за участь.

Заняття 2. Тренінг «Секрети гармонійного спілкування»

Мета – висвітлити важливість толерантної поведінки під час взаємодії з іншими людьми, формувати та надолужувати навички спілкування.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», 2 аркуші паперу формату А4, онлайн картки із завданнями, набір олівців або фломастерів.

Час проведення: 1 година.

Хід заняття:

1. Вправа «Мій настрій»

Сьогодні ми продовжимо розмову про спілкування. Готові? Посміхніться один до одного. Скажіть одне одному: «Доброго дня, друже!» Дякую!

А тепер спробуйте сказати один одному: «Я тебе ненавиджу». Що ви відчули під час першого спілкування і під час другого?

А тепер ще раз посміхніться одне одному і побажайте чогось доброго. Добре, дякую.

Скажіть мені, що є найважливішим у спілкуванні? (Бути доброзичливими! Частіше посміхатися! Бути толерантними)

Добре. Це так, а що саме ви розумієте під толерантністю? Давайте повторимо. Отже, толерантна особистість знає й правильно оцінює себе, її добре ставлення до себе співіснує з позитивним та доброзичливим ставленням до інших.

2. Вправа «Приємні слова»

Мета: сприяти розвитку вміння побачити сильні та слабкі сторони, позитивні якості будь-якої людини.

Кожен почерзі має подумати і висловитися стосовно будь-кого з учасників, яка риса характеру, яка звичка цієї людини йому найбільше подобається, і він хоче сказати про це, тобто зробити комплімент. Починає будь-хто, хто готовий сказати приємні слова своєму партнерові. Під час висловлювання інші учасники повинні уважно слухати промовця. Той, кому зроблено комплімент, повинен як мінімум подякувати, а потім, установивши контакт із партнером, який сидить ліворуч від нього, зробити свій комплімент, і так далі по колу, доти, поки всі учасники не скажуть щось приємне сусідові.

Рекомендації. Під час висловлювання учасника стежити, щоб решта учасників не заважали промовцеві. Необхідно налаштувати їх на тактовне ставлення одне до одного, на розвиток уміння слухати й чути промовця, звертаючи увагу на його манеру встановлювати контакт (привітав свого партнера чи за був це зробити, який погляд, як тримається, як говорить).

Психологічний коментар. Це вправа із серії психологічної розминки, її основне завдання – запуск групових процесів.

3. Вправа «Мозковий штурм: які риси у толерантної людини?»

Підіб'ємо підсумки.

Зараз візьміть аркуш формату А4, кожний пише 2 риси толерантної людини. (Потім зачитують написане). Учні доводять свої думки. Бажано, щоб риси були різними.)

Дякую всім учням. Ми вивели ще одне, дуже важливе правило спілкування. А зараз з'ясуємо, чи добре бути толерантним у спілкуванні.

4. Вправа «Створення онлайн плакату»,

Що зображено на віртуальному плакаті на ваших екранах? Доведіть.

(Грають 2 учасники.)

1-й учасник. Це шість.

2-й учасник. Ні, це дев'ятка.

1-й учасник. Та ні, це шістка.

2-й учасник. Яка ж це шістка, коли це дев'ятка.

1-й учасник. Це найсправжнісінька шістка.

2-й учасник. Ти щось плутаєш. Це справжня дев'ятка.

1-й учасник. Ти що, не при розумі? Дивишся і не бачиш!

2-й учасник. Скоріше за все, це тобі слід лікуватися.

Ведучий. Що відбувалося між учнями?

Хто правий із учнів?

(Відбувається обговорення.)

Підсумок. Небажання зрозуміти іншого, переконаність, що ваша думка єдино правильна, невміння зняти свої «стереотипні окуляри» це найкоротший шлях до непорозуміння, а часом і до виникнення конфлікту.

Отже, якщо ми прагнемо продуктивного спілкування, необхідно поводитися так, щоб не ображати партнера, поважати точку зору іншого та його особистість, незалежно від соціального статусу, національності, індивідуальних уподобань тощо. Таке спілкування й називається толерантним.

5. Інформаційна хвилинка.

Пасивні люди порушують свої права через: ігнорування особистих інтересів;

- те, що вони розповідають про свої потреби, звучить непереконливо через почуття провини перед іншими; придушення своїх почуттів; страх висловлювати свої думки;
- підкорення думкам та бажанням інших.

Таким чином пасивні люди намагаються заспокоїти інших, уникнути конфліктів та неприємностей за будь-яку ціну.

Агресивні люди висловлюють свої думки, переконання, почуття, порушуючи права інших. Люди почуваються з ними ніяково. Агресори поведуться зверхньо, принижуючи інших, знаходячи вразливі місця оточуючих. Вони ніби кажуть: «Я так думаю, я так хочу, я так відчуваю, і мене не хвилює, що з тобою». Таким чином вони прагнуть домінувати, вигравати, наказувати, змушувати інших програвати, щось втрачати.

Відповідальні (толерантні) люди:

- висловлюють свої думки, переконання та почуття прямо й відкрито, поважаючи права інших;
- діють певним чином не тому, що відчувають провину чи тривогу, їхні дії природні;
- відповідають за свої вчинки, не перекладаючи відповідальності на інших;
- розуміють особисті потреби і можуть прямо про щось попросити;
- якщо їм відмовляють, вони можуть бути невдоволені, розчаровані, але розуміють, що й інші люди можуть мати особисті бажання;
- можуть допомагати іншим, але за їхнього бажання і прохання, не нав'язуючи своєї допомоги або свого світосприйняття.

6. Вправа «Мій стиль спілкування»

Вправа проводиться в три етапи.

На першому етапі кожен учасник індивідуально протягом 5 хвилин складає перелік якостей, важливих для спілкування. Чим більше якостей включено до цього переліку, тим цікавішою буде подальша робота. Складаючи перелік, бажано уявити себе товариською людиною. Як вона відрізняється від інших людей? Яка вона? Одним словом, необхідно намалювати свій образ товариської людини. Можна згадати літературних героїв або знайомих людей.

На другому етапі проводиться дискусія, основна мета якої – скласти загальний перелік якостей, важливих для спілкування. При цьому кожен

може висловлювати свою думку, зрозуміло, аргументуючи її, наводячи для ілюстрації приклади, як і коли ці якості допомагали подолати ту чи іншу перешкоду, поліпшити взаємини з оточуючими. Названі якості включаються до загального переліку більшістю голосів, що оформляється на дошці.

На третьому етапі кожен учасник записує на своєму аркуші тільки-но складений загальний перелік якостей, важливих для спілкування. Потім у графі «Самооцінка» кожен повинен поставити оцінку за десятибальною шкалою.

Рекомендації. Під час обговорення не слід нав'язувати свою точку зору, необхідно лише стежити за ходом дискусії й дотриманням правил голосування.

Психологічний коментар. Вправа цікава тим, що дає можливість побачити, як одне й те саме явище може по-різному сприйматися. Кожен учасник практикується в обстоюванні своєї позиції, при цьому дотримуючись правил культури дискусії. Урешті-решт виходить узагальнений перелік, який можна розглядати як результат «мозкового штурму», тобто своєрідний орієнтир на майбутнє.

7. Вправа «Я керую своїм рішенням»

Учасникам пропонують скласти перелік тих рішень, які довелося їм приймати за минулий тиждень. На це приділяється 3 хвилини.

Потім пропонують проаналізувати записи й відверто відповісти на запитання: «Хто вам допомагав приймати ці рішення? Можливо, хтось приймав їх за вас? Якщо так, то чому? Чому рішення, які стосуються лише вас, приймає хтось інший? Виходить, ви дотепер не навчилися цього?» Почерзі обговорюємо записи.

Рекомендації. Необхідно створити атмосферу, що допомагає налаштуватися на серйозне осмислення повсякденної практики прийняття рішень.

Психологічний коментар. Вправа, що допомагає учасникам зрозуміти необхідність самостійного розв'язання своїх життєвих проблем, у тому числі у сфері спілкування.

8. Вправа «Телепат»

Учасникам пропонують відчути себе телепатом, який уміє читати думки й почуття іншої людини за виразом очей, обличчям, позою (тобто як вона сидить тощо). Кожен вибирає одну людину, чий стан і думки буде вгадувати. Кожному учасникові дається 3 хвилини на те, щоб письмово викласти, про що він думав під час заняття, що відчував тощо.

Потім усі сідають у велике коло, і кожен, звертаючись до людини, стан якої описував, розповідає їй про її стан і думки. Той, чий стан описували, може прокоментувати розповідь, тобто висловити свою думку – підтвердити правильність висновків або спростувати їх.

Рекомендації. Перед початком виконання вправи можна запропонувати учасникам об'єднатися в пари й кожному охарактеризувати стан і думки свого партнера, тобто відпрацювати наступне завдання.

Психологічний коментар. Це практичне відпрацювання навичок розуміння іншої людини.

9. Рефлексія

Давайте підсумуємо наше заняття.

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про себе та гармонійне спілкування?
- Яку перевагу має толерантне спілкування?
- Як слід поводитися зі своїм співрозмовником для того, щоб відбувся дійсно конструктивний діалог?

Прощання, подяка за участь.

Додаток В

Заняття 3. Тренінг «Конфлікт, і що з ним робити?»

Мета – ознайомити підлітків з самим поняттям «конфлікт» та «конфліктоген», а також різновидами конфліктів, їх причинами, і позитивними та негативними сторонами конфлікту, різними проявами конфліктогенної поведінки, дієвими способами вирішення конфлікту, поступово формувати у дітей вміння поводитися безконфліктно, чути та враховувати інтереси і потреби інших людей, розвивати аналітичні здібності та рефлексію, виховувати доброзичливість і ввічливість.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», папір формату А4, ручки, олівці або маркери.

Час проведення: 1 година.

Хід заняття:

1. Мозковий штурм «Поняття конфлікту»

Доберіть синоніми до слова «конфлікт»: протиріччя, суперечка, сутичка, протистояння, протиборство, зіткнення, скандал, бійка, сварка.

2. Інформаційне повідомлення «Конфлікт».

Конфлікт у перекладі з латини – зіткнення різноспрямованих сил (цінностей, інтересів, поглядів, позицій) суб'єктів – сторін взаємодії.

Наука, яка вивчає причини виникнення, особливості перебігу, запобігання та вирішення конфлікту називається конфліктологією.

Типологія конфліктів

За кількістю та складом сторін конфлікту (внутрішньо особистісний, міжособистісний, особистісно-груповий, між груповий, між колективний, міждержавний, міжнаціональний).

За проблемно-діяльністю ознакою (управлінські, сімейні, педагогічні, політичні, економічні, творчі).

За тривалістю перебігу конфлікту (гострі і хронічні, швидкоплинні, тривалі та інші).

За змістом (побутові й суто проблемні).

За ступенем загострення протиріч (незадоволення, протидія, розбрат, ворожнеча, війна).

За ознакою можливого вирішення (конструктивний (продуктивний) і деструктивний).

Причини конфліктів полягають у розбіжності:

- Знань, умінь, навичок, особистісних рис.
- Функцій управління.
- Емоційних, психічних та інших станів.
- Економічних процесів.
- Завдань, засобів та методів діяльності.
- Мотивів, потреб, ціннісних орієнтацій.
- Поглядів і переконань.
- Розумінь, інтерпретацій інформації.
- Очікувань, позицій.
- Оцінок і самооцінок.

3. Вправа «Дерево із конфліктогенів».

Однією з причин виникнення конфлікту є конфліктогени поведінки. Це слова або дії, які породжують конфлікт. Давайте разом намалюємо дерево конфліктогенів на нашій віртуальній онлайн дошці. На дошці є стовбур дерева і листочки. На цих листочках напишіть приклади конфліктогенів.

4. Вправа «Основні ознаки конфліктної поведінки»

Завдання: визначити ознаки конфліктогенів поведінки.

Можливі ознаки:

- Відкрита недовіра

- Перебивання іншої людини.
- Оцінювання людей.
- Наголошування на розбіжностях між собою та іншою людиною.
- Стійке небажання визнавати свої помилки й чийсь правоту.
- Зниження вкладу інших людей й одночасне перебільшення свого вкладу в загальну справу.
- Постійне накидання своєї точки зору іншим.
- Невірність суджень.
- Різке прискорення темпу мовлення й раптове закінчення розмови.
- Невміння вислухати і зрозуміти точку зору іншої сторони.
- Який висновок ми можемо зробити, поглянувши на дерево конфліктогенів. (намагатися їх не вживати, щоб не створювати конфлікти)?

5. Вправа «Сторони конфлікту»

Учасники об'єднуються в групи. Завдання: визначити позитивні й негативні сторони конфлікту.

Позитивні сторони конфлікту:

1. Дає можливість сформулювати й усвідомити проблему, виявити труднощі.
2. Знайти нові шляхи вирішення.
3. Пожвавлює наше життя, робить його привабливішим, цікавішим.
4. Вчить форми спілкування, вміння налагоджувати стосунки.
5. Сприяє особистісному, професійному зростанню.
6. Розвиває волюву саморегуляцію.
7. Згуртовує колектив.
8. Розвиток пізнавальних рис: розуму, швидкість реакції, прийняття рішень.

Негативні сторони конфлікту:

- Порушує здоров'я.
- Викликає стрес, психотравми.
- Порушує міжособистісні стосунки, особистість.
- Формується негативна установка, негативний життєвий сценарій.

Який висновок ми можемо зробити, проаналізувавши позитивні й негативні сторони конфлікту? У конфлікті є багато позитивного. Зараз ми з вами розглянемо способи вирішення конфліктів.

6. Інформаційний дайджест «Способи вирішення конфліктів».

Вчені К. Томас і Р. Кілмен визначили основні найбільш прийнятні стратегії поведінки в конфлікті. Вони вказують, що існує 5 основних стилів поведінки в конфлікті: пристосування, компроміс, уникання, суперництво, співпраця.

- Пристосування – людина нехтує своїми інтересами, щоб задовольнити інтереси іншого.

- Співпраця – процес, який складається з послідовних взаємодій, коли людина прагне брати активну участь у розв'язанні конфлікту й захищати свої інтереси, але ще й бажає співпрацювати з іншими учасниками конфлікту. Це спільна спроба знайти таке рішення, яке цілком задовольняло б вимоги обох сторін.

- Уникання – людина намагається не займатися конфліктом. Уникання може бути фізичною або психічною, дипломатичне ухиляння. Шляхом уникання можна відкласти справу на кращий час.

- Компроміс – це часткове задоволення обох сторін.

- Суперництво – людина намагається задовольнити свої інтереси за рахунок іншого. Вона використовує здібності аргументувати свої суспільні контакти, економічні санкції. Суперництво може означати «стати на захист своїх прав», якщо людина переконана, що вона права.

Важливість мети й стосунків впливають на наші дії під час конфлікту.

Враховуючи ці умови можна визначити 5 способів розв'язання конфліктів.

1) «Черепеха» (ухиляння). «Черепехи» втікають і ховаються у свій панцир, щоб уникнути конфлікту. Вони відмовляються від своїх цілей і тримаються осторонь як від суперечливих питань через які виникає конфлікт, так і від людей, причетних до суперечки. Вони вважають, що вирішувати конфлікт – річ безнадійна. Їм легше втекти (фізично чи психологічно) від конфлікту, ніж побачитися з ним.

2) «Акула» (примус). «Акули» намагаються переконати опонентів, силоміць примушуючи їх розв'язувати конфлікт. Для «акул» найголовніше власні цілі, а стосунки з людиною мають для них другорядне значення. Вони будь-якою ціною готові добитися свого. Їх мало хвилює те, чи вони комусь подобаються. «Акули» переконані, що конфлікти вирішуються тоді, коли хтось перемагає. Вони намагаються здобути перемогу, шокуючи суперників, нападаючи раптово, а також залякуючи чи погрожуючи їм із позицій сили.

3) «Плюшевий ведмедик» (згладжування). Для «ведмедиків» найголовніше – хороші стосунки, а власні цілі не мають для них великого значення. Вони прагнуть усім подобатися, щоб усі їх любили і цінували. Вони вважають, що конфлікти не можна обговорювати без шкоди для стосунків. «Ведмедики» бояться завдати болю, образити, зіпсувати стосунки під час конфлікту. Їх правило: «Я готовий пожертвувати власними цілями, роби все, що хочеш, аби тільки я тобі подобався».

4) «Лисиця» (компроміс). «Лисиці» невибагливі як у своїх цілях, так і в стосунках з людьми. «Лисиці» шукають компромісу. Вони жертвують частиною своїх домагань під час конфлікту й переконують іншого поступитися якоюсь частиною своїх цілей. Вони шукають такого рішення, щоб обидві сторони отримали «золоту середину». Вони готові пожертвувати заради досягнення згоди для спільного добра як частиною своїх домагань, так і стосунками.

5) «Сова» (переговори). «Сови» дуже високо цінують власні цілі та стосунки. Вони розглядають конфлікт як проблему, яку треба розв'язувати, й шукають таке рішення, яке б задовольнило і їх власні цілі, й цілі іншої сторони. «Сови» сприймають конфлікти як засіб поліпшення стосунків шляхом послаблення напруження між двома людьми. «Сови» не заспокоються доти, доки не буде знайдено рішення, яке б задовольнило і їх самих, і іншого.

7. Релаксаційна пауза

Звучить музика онлайн, використовуються елементи «ефлеражу» (терапія прогладжування). Учні гладять своє обличчя, заплющують очі, намагаються розслабити всі м'язи тіла, перенестися в уяві в іншу ситуацію, яка сприяє емоційному піднесенню.

8. Вправа «Як вийти з конфлікту»

На плакаті записано прислів'я, які відображають один із способів виходу з конфлікту. Визначте, якого способу вирішення конфлікту стосується кожен вислів, і поясніть, чому ви так вважаєте.

Вислів – Спосіб вирішення конфлікту

Око за око, зуб за зуб – Суперництво

Краще тихо, аби без лиха – Пристосування

Моя хата з краю, я нічого не знаю – Уникання

Хліб-сіль їв, мед-пиво пив, по усах текло, а в рот не потрапило – Компроміс

Спершу треба поміркувати, а потім робити – Співпраця

9. Вправа «Умови для безконфліктної поведінки»,

Завдання: придумати правила безконфліктної поведінки.

Правила безконфліктної поведінки

1. Не використовувати конфліктогени

2. Розв'язуйте спірні питання тут і тепер, не відкладаючи їх.

3. Менше ображайтеся.

4. Прагніть адекватно сприймати й усвідомлювати конфлікт.

5. Спілкуйтеся відкрито.
6. Намагайтеся зрозуміти позицію іншої людини зсередини.
7. Аргументуйте свої бажання для себе та іншого.
8. Будьте готові подолати своє самолюбство, визнати свої помилки, вибачитися.
9. Будьте гнучкими.
10. *Рефлексія.*
 - Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
 - Що ви відчуваєте зараз?
 - Що нового ви дізналися про себе та способи дії у конфлікті?

Заняття 4. Тренінг «Знову цей конфлікт!»

Мета – остаточно закріпити знання учасників тренінгу про поняття «конфлікт», сформувані у підлітків навички гідної поведінки в конфліктних ситуаціях, навчити їх легко керувати будь-якими конфліктними ситуаціями.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», маркери, ручки, папір А4.

Час проведення: 1 година.

Хід заняття:

Повторення правил роботи в групі

1. *Вправа «Мої асоціації».*

Пишемо на віртуальній дошці слово «конфлікт», і пропонуємо членам групи називати слова, які асоціюються в них із цим словом, наприклад, боротьба, зло, агресія. Записуємо їх на онлайн дошку. Запитуємо, які слова мають позитивний, а які негативний заряд, позначаючи їх «+» або «-». Підсумовуємо.

2. *Вправа «Перебуваючи на лінії конфлікту».*

«Уявіть лінію проведену з одного кутка кімнати в протилежний. Якщо вважаєте, що конфлікт – це завжди добре, то уявно станьте в лівий куточок; якщо, на вашу думку, конфлікт – це завжди погано, уявно станьте в правий куток; якщо ж конфлікт – і те, й інше, уявно станьте посередині. Яке ставлення до конфлікту ви обрали?». Обговорення вправи

3. *Вправа «Конфліктна поведінка».*

Учасники об'єднуються в чотири підгрупи у віртуальних зум кімнатах. Кожній пропонуються на вибір онлайн картки з таким змістом:

Конкуренція. «Щоб я переміг, ти повинен програти».

Пристаосування. «Щоб ти виграв, я повинен програти».

Компроміс. «Щоб кожен із нас щось виграв, кожен повинен щось програти».

Співпраця. «Щоб я виграв, ти теж повинен виграти».

Пропонується кожній підгрупі обговорити підготувати та продемонструвати конфліктну ситуацію, в якій показується певний вид поведінки.

Обговорення

- Як цей вид поведінки в конфлікті впливав на ваш емоційний стан, ваші почуття?

- Які причини спонукають людей обирати такий стиль поведінки в конфлікті?

- Який стиль найконструктивніший для добрих взаємин?

4. *«Всього 20 бажань».*

Тренер пропонує учасникам 20 разів закінчити речення, яке починається словами «Я хочу...». Записуються всі бажання, які спадають на думку, не важлива їхня реалістичність або прийнятність для інших. Обговорення вправи

5. *Вправа «Мені образливо».*

Учасникам пропонується закінчити речення: «Я ображаюся, коли...».

Бажаючі зачитують закінчення речення, а керівник групи запитує, в кого ще подібні ситуації викликають образи. Підкреслюється, що названі ситуації образливі для більшості, а тому треба пам'ятати: «Якщо ти ображаєш інших сьогодні, до тебе ця образа повернеться завтра».

6. *Вправа «Цінності кожного з нас».*

Учасникам пропонують на листочках написати 10 цінностей, які вони цінують найбільше в своєму житті. Потім із 10 цінностей необхідно вибрати три написати у чаті. В зв'язку з негараздами і труднощами потрібно віддати одну цінність, потім ще одну. В результаті створюється психологічний портрет групи: учасники по черзі називають свою цінність, і в кого є така ж цінність, підраховується. На віртуальній онлайн дошці записується кількість і визначається, що найважливіше. Потім ще по одній цінності беруть з чату.

Обговорення

- Чи задоволені ви цінностями, що залишилися?
- Чи важко було вибрати цінності й віддавати їх?
- Яке у вас було відчуття, коли залишилась одна цінність?

7. Інформаційний дайджест «Правила вирішення конфлікту»

1. Виявити предмет і джерело конфлікту. Часто буває підміна предмету в процесі конфлікту.
2. Не розширювати предмет конфлікту, скорочувати число претензій, особливо емоційного характеру. Не можна відразу розібратись у всіх проблемах відносин – треба з'ясувати головну, яка є стрижнем конфлікту:
взаємна неприязнь ділове суперництво або просто заздрість.
3. Треба знати, як розвивається конфлікт. Він проходить три стадії: виникнення напруженості у відносинах – передвісник конфлікту; взаємна неприязнь виходить назовні, починаються сугички, припиняються особисті відносини; вирішення конфлікту.
4. Необхідне уважне відношення до обох конфлікуючих сторін – «ініціатору» і «звинувачуваному». Треба з'ясувати, чого добивається ініціатор конфлікту – його цілі: ділові, самоствердження, амбіції, прагнення принизити іншу людину і т.д. Ініціатор конфлікту повинен запропонувати позитивне вирішення.
5. Потрібна правильна оцінка обох сторін. Треба знати психологічні механізми оцінки (про що написано вище). В конфлікті не повинно бути переможців, щоб конфлікт не розвивався далі.
6. Не можна переоцінювати досягнення одних і недооцінювати досягнення інших. Не можна одних весь час заохочувати, інших карати, а третіх просто не помічати
7. Особливу увагу треба проявляти до конфліктних осіб. В кожному колективі такі є, але потрібно не давати розцвісти їх злому началу.

Ці правила ми знаємо, але забуваємо в ситуації суперництва . Їх можна об'єднати під назвою «Мирне розв'язання конфлікту»:

- ОПИШІТЬ проблему, якою її бачить людина
- ЗОСЕРЕДЬТЕ увагу на проблемі (не на людині)
- СЛУХАЙТЕ, не перебивайте. Будьте уважні до почуттів іншої людини.
- ВИЯВІТЬ бажання проаналізувати усі можливі рішення.
- ЗНАЙДІТЬ те спільне, що дасть змогу розсудитися в погодженості.

Правила високоморального поведіння і спілкування:

Не вчиняй стосовно інших так, як ти не хотів би, щоб вони вчиняли стосовно тебе.
Дайте людям відчуття своєї значимості.

Вирішуючи конфлікт, чітко визначите свої цілі.
Хто робить перший крок до примирення, той і виграє.
Декілька правил вирішення конфлікту:

Конфлікуйте не поспішаючи.
Аналізуючи конфліктну ситуацію, шукайте причину і не «зациклюйтеся» на самому факті конфлікту.

Подумки програйте усе «позитивні» і «негативні» сторони, моменти тих або інших варіантів розвитку конфлікту.

Конфлікт не намагайтеся «зам'яти», а доведіть його до логічного кінця, якщо переконані, що ви праві, що вас зрозуміють і підтримають у колективі, якщо не все, то найбільш прогресивна частина колективу.

Не конфліктуйте через дрібниці.

8. Притча про «Неймовірну цінність часу».

Один бізнесмен накопичив великий капітал, який складав 3 мільйони доларів. Він вирішив, що візьме собі рік відпустки, щоб удосталь відпочити. Але не встиг він прийняти це

рішення, як його відвідав Янгол Смерті. Бізнесмен дуже злякався, вирішив якось умовити Янгола Смерті продати йому трохи часу.

- Продай мені три тижні життя, і я віддам тобі третину свого капіталу, мільйон доларів, - запропонував бізнесмен.

Але Янгол Смерті відмовив йому.

- Гаразд, залиш мені два тижні мого життя. Я віддам тобі 2/3 своїх грошей, це два мільйони доларів.

Янгол знову відмовив.

- Гаразд, продай мені тільки один день, щоб я зміг насолодитися красою цієї землі, обійняти дружину, дітей, яких дуже давно не бачив... Я віддам тобі все, що маю, три мільйони доларів.

Янгол відмовив. Тоді чоловік запитав, чи може Янгол Смерті дати йому кілька хвилин, щоб він зміг написати прощального листа? Янгол погодився.

Чоловік написав: «Правильно використовуйте час, який вам відведено для життя. Я не зміг купити навіть години за три мільйони доларів. Перевірте, чи все, що вас зараз оточує, справді має цінність?».

Обговорення притчі.

9. Рефлексія.

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?

- Що ви відчуваєте зараз?

- Що нового ви дізналися про себе та керування конфліктними ситуаціями?

- На вашу думку, конфлікт – це явище зі знаком плюс чи мінус?

- Яку тактику у конфлікті ви вважаєте найефективнішою?

Прощання, подяка за участь.

Заняття 5. Тренінг «Що для мене означає товаришність?»

Мета – сформувані в учнів-підлітків позитивне та відповідальне ставлення до дружби, навчити шанувати, цінувати своїх друзів і допомагати одне одному.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», кольорові олівці або маркери, аркуші паперу формату А4, серветки.

Час проведення: 1 година.

Хід заняття:

1. *Вступ.* Сьогодні ми продовжуватимемо говорити про друзів, про дружбу. Про людей, які приходять на допомогу в біді та радіють нашому щастю. А чи маєте ви друзів?

2. *Вправа «Такі принципи».*

Робота у групах

Учні об'єднуються у робочі групи (4-7 осіб) у віртуальних зум кімнатах. Пропоную для розгляду принципи, за якими обирають друзів: зовнішність, спільні інтереси, поведінка, соціальне положення, рівень інтелекту. Кожна група працює над одним принципом. Дітям потрібно обґрунтувати його важливість при виборі друга. Потім відбувається представлення кожної групи й обговорення.

3. Казка «Колючка»

На великій сонячній галявині росла самотня Колючка. Звісно, вона росла там не одна: навколо було багато квітів і трав, та Колючці здавалося, що на світі вона зовсім самотня, а якщо хтось і росте поряд, то тільки одні реп'яхи. Тому Колючка ні з ким не дружила. Вона часто дивилася в синє небо і думала: «Ось і небо — велике, чисте і світле, а ось сонце — тепле, ласкаве і ніжне, але вони такі далекі від мене, такі недосяжні. А я самотня і прив'язана до землі».

Вона думала так щодня і ще більше засмучувалась від самотності, і все твердішими ставали її голки.

Але одного разу вранці Колючка прокинулася від чийогось ніжного дотику. Вона подивилася у різні боки і побачила Сонячний Промінчик,

— Привіт, — сказав він їй. — Вже середина літа, всі квіти цвітуть, а ти про що думаєш?

— Що ти маєш на увазі — цвітуть? — здивувалася Колючка. — Я про це нічого не знаю.

— А ти подивись навколо і побачиш, — посміхнувся Промінчик. Колючка озирнулася і вперше помітила, на якій великій, світлій гарній галявині вона росте. Поряд шелестіли квіти — яскраві і ніжні, легенький вітерець ласкаво торкався їх і щось нашіптував, а навколо літали птахи і співали веселих пісень.

— Як же так? — здивувалася Колючка. - Тут таке цікаве життя, а я нічого не бачила, дивилася тільки в себе і нудьгувала від самотності. Так дивно!

— Промінчик! — скрикнула вона. — Допоможи мені стати та кою ж гарною, як ці квіти, Я дуже хочу стати гарною!

— Але це ж так просто, — відповів їй Промінчик, — довірся світу, відкрий йому себе, і все станеться саме собою!

— Як це? — подумала Колючка, та все ж таки випрямилася, озирнулася навколо і посміхнулася.

І раптом всі квіти посміхнулися їй у відповідь. Колючка поворушила корінням і відчула, як земля поїть її своїми водами, підняла голову і побачила, як їй посміхається сонечко, поворушила листочками і відчула ласкавий дотик вітру. Пташки заспівали їй красиву пісню, і Колючка розцвіла. — Розцвіла! Я розцвіла! — скрикнула вона. — Дякую тобі, Сонячний промінчику. Як же тут гарно!

І красуня Колючка радісно затремтіла — у неї розпочиналося Нове Життя.

Обговорення та осмислення казки

- Як жила Колючка? Що робила?
- Чи відображувалося її внутрішнє життя на зовнішніх стосунках зі світом?
- Як пояснює Колючка те, що вона не помічала навколо себе змін у житті оточення?
- Що означає, на вашу думку, «дивитися тільки в себе»?
- Що призвело до змін у житті Колючки? З чого вони почалися? Чи позначилося це на її поведінці, діях?
- Хто прийняв рішення про зміни в житті Колючки? Чому?
- Коли жива істота починає щось робити? (Коли хтось з нею взаємодіє.) Де взаємодія в казці? (Посмішка Колючки — посмішки інших квітів у відповідь.)
- Коли хочеться щось робити? (Коли ти живеш не самотньо, а серед подібних собі, тоді життя не безглузде, щось примушує жити, діяти.)
- Що означало діяти для Колючки? Визначте ланцюжок її дій.
- На вашу думку, чи зробила Колючка вчинок? Якщо так, з чого почався вчинок Колючки? (Бажання бути красивою.)
- В чому суть її вчинку? (Вона навчилася «довіряти світу, відкривати йому себе, випрямилася, посміхнулася,..)
- Як змінилося життя Колючки?
- Чи нагадує вам когось Колючка?

6. Епіграф.

Зверніть увагу на епіграф нашого заняття. Подумайте. Якщо людина торкнулася нашого життя, але не стала другом, вона обов'язково нас чогось навчила, потрібно тільки вловити цей урок і не помилятися надалі.

7. Рефлексія

Пропозиція до підлітків ставити запитання один одному щодо даної теми тренінгу. Обговорення наступних питань:

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про дружбу та про себе як друга?

Прощання, подяка за участь.

Дякую всім за увагу. Ми добре попрацювали. Бажаю всім знайти вірних друзів, а хто їх має – цінуйте і бережіть.

Заняття 6. Тренінг «Толерантність у моєму житті»

Мета – ознайомити учасників тренінгу із загальнолюдськими цінностями, додатково розширити їх словниковий запас, почати розвивати гнучкість мислення підлітків, сформуванати навички толерантного спілкування.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», кольорові олівці або маркери, онлайн стікери, віртуальна коробка, папір А4, ручка.

Час проведення: 1 година.

Хід заняття:

Вступне слово:

Добридень усім присутнім! Рада бачити вас. Сподіваюся, сьогоднішня спільна робота не буде марною, а знання, які ви отримаєте, знадобляться вам.

1. Вправа «Мій образ людини»

Учасники беруть аркуші А4, на яких кожному потрібно написати своє ім'я й намалювати власний образ (це може бути певний символ, предмет, будь-що). Слід наголосити, що вміння малювати тут не важливе. Коли всі виконають завдання, пропонується кожному по черзі назвати своє ім'я й розповісти про власний образ і показати його.

Подумайте і скажіть, який висновок ми можна зробити після виконання цієї вправи? (Усі люди різні.)

А як же нам, таким різним, жити, навчатися й працювати разом, та ще й не сперечатись одне з одним? (Потрібно бути толерантними одне до одного).

А що таке толерантність і як бути толерантною людиною, ви дізнаєтесь на сьогоднішньому занятті, тема якого — «Толерантність у моєму житті».

Кожен із нас незалежно від соціального статусу, віку й статі хоче, щоб його любили, поважали, цінували. Кожен мріє про те, щоб інші дарували йому тепло, добро, відчуття комфорту й радості спілкування. Водночас мало хто замислюється над значенням цих слів.

- Подумайте і скажіть, що таке добро?
- Що означає «бути доброю людиною і робити добро іншим»?
- А як можна подарувати тепло?
- Як ви думаєте, що таке захист?
- Що означає «бути захищеним»?

У кожного з нас є дорогі серцю місця, куди завжди хочеться повернутися. Там нас люблять, захищають, поважають і завжди чекають. Найкомфортніше у сім'ї, в якій ми зростаємо.

• Поміркуймо, а де ще ми можемо відчути увагу інших людей? Так, це наша школа. Скільки б не минуло років, що б не сталося в житті, двері школи завжди відчинені. Ваші вчителі радо зустрінуть вас. Школа – це ще одна велика родина.

- Як ви думаєте, чи можна назвати ваш клас родиною?
- Що спільного є в усіх вас?
- Якими словами можна схарактеризувати стосунки в родині? (Любов, дружба, повага, поблажливість.)

Сьогодні ми познайомимося ще з одним поняттям, яке характеризує добрі взаємини між людьми, - толерантністю, що означає повагу, здатність без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини, якщо вони відрізняються від наших.

Передусім «толерантність» - це доброзичливе й поблажливе ставлення до чогось. Але толерантна людина не повинна бути поблажливою до всього, наприклад, до порушення прав людини чи маніпуляцій і спекуляцій. Те, що порушує загальнолюдську мораль, не повинно сприйматися толерантно.

2. Вправа «Сховані слова»

Отже, бути толерантною людиною – значить поважати людей. Наскільки ми поважаємо ту чи іншу людину, свідчить наше вміння ввічливо спілкуватися.

• Які слова потрібно використовувати, щоб із нами було приємно спілкуватися? (Ввічливі слова.) Зараз перевіримо, чи знаєте ви їх.

• На екрані зараз ви побачите слова ввічливої людини, але букви в них переставлені місцями:

- добрий день — йдбрио нъед;
- добрий ранок — окран бодийр;
- добрий вечір — ірчев борийд;
- дякую — куюдя
- будь ласка — дубь сакал;
- пробачте — ропчебат;
- до побачення — няопчебан од.

3. Тест «Справжні риси толерантної людини»

Інструкція. Спочатку в стовпчику «А» поставте знаки «+» навпроти тих трьох якостей, які, на вашу думку, у вас найбільше виражені: «0» — навпроти тих трьох якостей, які найменше виражені. Потім у стовпчику «Б» поставте знаки «+» навпроти тих трьох якостей, які, на вашу думку, найбільш характерні для толерантної особистості.

Проходимо тест «Риси толерантної особистості».

Психолог підраховує загальногрупову кількість позначених плюсом якостей у колонці «Б» за кожним параметром і записує в свій бланк, прикріплений на віртуальній онлайн дошці. На погляд групи, три якості, які набрали найбільшу кількість балів,— це ядро толерантної особистості.

Потім дітям пропонується порівняти власні уявлення про толерантну особистість («+» у колонці «Б») з уявленнями групи.

Рефлексія вправи

Порівняйте уявлення про себе («+» у колонці «А») з портретом толерантної особистості, створеним групою.

Чи виникали труднощі під час виконання завдання? Для чого ми виконували це завдання?

Психолог вивішує плакат «Ознаки толерантної людини» (додаток 2).

4. Вправа «Асоціативний ряд».

Перед вами на віртуальній дошці записано слово «толерантність», пропоную учасникам назвати слова-характеристики людини, які асоціюються зі змістом поняття «толерантність» і починаються з літери вертикального рядка. Характеристики запишемо навпроти літер:

- Т — терпимість;
- О — об'єктивність;
- Л — ласкавість;
- Е — емпатійність;
- Р — рішучість;
- А — автентичність (насамперед це вираження щирості стосовно людини.

Автентична людина бажає бути і є собою як у своїх безпосередніх реакціях, так і в поведженні загалом);

- Н — надійність;
- Т — творчість;
- Н — ніжність;
- І — ініціативність;
- С — спокійність;
- Ть — талановитість

5. Вправа «Корисні рекомендації»

Інструкція. Учасникам необхідно підготувати рекомендацію для того, щоб їх прийняли в закритий елітарний клуб для толерантних людей. У ній необхідно розкрити свої основні чесноти, сильні сторони, представити себе як людину, гідну стати членом клубу.

Нагадується, що йдеться про реальні, невігдані факти й сильні сторони.

Питання для обговорення:

- Чиї презентації сподобалися? Чим саме?

Якщо в когось виникали труднощі, то з чим це пов'язано? Як їх можна подолати?

6. Рефлексія заняття.

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?

- Що ви відчуваєте зараз?

- Що нового ви дізналися про таке явище як толерантність?

- Які ознаки толерантної людини ви можете назвати?

7. Прощання.

Наше заняття завершується, і ми прощаємося. Але чи все ви встигли сказати одне одному? Зараз у вас є шанс сказати все, що хочете.

Подякуймо оплесками собі та своїм однокласникам за те, що вони були тут разом із нами і продемонстрували неабияку толерантність у спілкуванні між собою.

Заняття 7. Тренінг «Погляд на моє оточення»

Мета – навчити підлітків загальноприйнятої культури спілкування, навчити легко шукати конструктивні способи вирішення будь-яких проблемних ситуацій; сприяти поліпшенню психологічного клімату даної групи однокласників, налагодженню доброзичливих та взаємоввічливих стосунків; поступово виховувати в учнів повагу один до одного, а також завжди брати відповідальність за власні слова та вчинки.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», 2 аркуші А4, ручка.

Час проведення: 1 година.

Хід заняття:

1. *Вступне слово.* Дружба – це гарне почуття, яке може виникнути лише на основі взаємоповаги. Зустріти в житті справжнього друга вважалось великим щастям для людини. У скіфів дружба скріплювалась щирою клятвою, що вважалась святою і непорушною.

Сучасні тлумачні словники визначають: «Дружба – це близькі стосунки, засновані на взаємній прив'язаності людей, спільності інтересів, смаків, поглядів, життєвих цілей, активній зацікавленості одне в одному». Другом ми називаємо того, кому довіряємо. Якщо між людьми немає щирості, не може бути і дружби. У кожного з нас є вади. Отже, той, хто хоче мати друга без вад, залишається без друзів.

Справжній друг, який віддає частку свого серця, силу почуття, вартий того, щоб його цінували і берегли. Досліджуючи психологічну атмосферу і взаємовідносини людей у різних колективах, вчені визначили кілька типів угруповань: «палаючий факел», «червоне вітрило», «мерехтливий маяк», «м'яка глина» та «сипучий пісок». А тепер спробуйте оцінити, наскільки ви дружні, й визначити, до якого із типів належить ваш клас.

2. *Тест «Яким я бачу свій клас?».*

«Сипучий пісок». Такий тип колективу зустрічається доволі часто. Взаємовідносини людей у ньому дійсно нагадують пісок, зібраний у пригорщу: начебто усі піщинки разом і водночас окремі одна від одної. Повіє вітер - і пісок розлетиться, поки хто-небудь знову не збере його до купи. Так і люди у цьому колективі: усі разом і водночас кожний сам по собі. Немає зв'язку між людьми. Ніщо їх не згуртовує по-справжньому: ані спільна мета, ані уподобання, ані симпатії одне до одного. У такому колективі немає лідера, до чийої думки прислухалася б решта осіб.

«М'яка глина». Відомо, що глина – матеріал, що легко піддається обробці, з нього можна виліпити будь-що. У руках хорошого майстра шматок глини може перетворитися на витвір мистецтва. Але невмілі руки лише намарно використають цей матеріал. Отже, і колектив цього типу схожий на глину: яка людина вважатиметься лідером цього угруповання, такі взаємовідносини і встановляться у ньому. Стосунки у такому колективі загалом доброзичливі, проте не скажеш, що тут панує взаємодопомога. Зазвичай він складається з дрібних товариських груп, які мало спілкуються між собою. Лідера у колективі цього типу немає або він не вміє себе проявити, чи просто нікому його підтримати.

«Мерехтливий маяк». У штормовому морі маяк сповіщає мореплавців, щоб вони обрали правильний курс. Потрібно лише бути уважними, не втрачати маяк з поля зору. Зазначте, маяк горить не постійним світлом, а мерехтить, наче каже: „Тримайся мене, і не потрапиш у біду!“. Отже, у колективі такого типу переважає бажання усе робити спільно, підтримувати одне одного. Група помітно відрізняється серед інших своєю індивідуальністю. Проте в ній недостатньо проявляються ініціатива, воля і наполегливість щодо досягнення поставленої мети. Авторитетні «наглядачі маяку», тобто ті, хто не дає згаснути полум'ю солідарності, - організатори, актив. Лише завдяки їм колектив тримається разом і діє як єдине ціле.

«Палаючий факел» - це живе полум'я, пальним для якого є міцна дружба, єдина воля, чудове взаєморозуміння, ділова співпраця і відповідальність не лише за себе, але й за весь колектив. Світити можна і для себе, продираючись крізь хащі труднощів, долаючи перешкоди і прокладаючи шлях до поставленої мети. Проте хіба можна відчувати себе

щасливою людиною,и коли поруч комусь важко, коли позаду тебе товариші, які потребують допомоги? Звичайно ні! Так скаже кожна особа, яка належить до колективу цього типу. Про таке угруповання можна сказати, що воно – справжній моноліт. Тут кожний готовий прийти на допомогу іншим, вислухати і зрозуміти товариша, працювати на благо усієї групи.

Обговорення:

- Який опис найбільш підходить для визначення типу вашого класу?
- Що треба робити, щоб ваш клас став дружнішим, щоб ви жили єдиним бажанням творчо працювати і вирішувати усі справи класу дружно?
- Чи важливо для дружби у класі, щоб усі однокласники добре навчалися і мали однакові інтереси? Чому?

Думаю, ви переконались у тому, що дружба, взаємодопомога потребують постійного горіння, а не одиноких, нехай навіть дуже частих спалахів.

Чи траплялись із вами коли-небудь такі ситуації, коли ви поводитись недоброзичливо по відношенню до оточуючих? Напевно, так. Це відбувається тоді, коли вас охоплює роздратування, злість, гнів. У такі миті людині так хочеться виплеснути емоції, що іноді це може призвести до конфлікту або суперечки, навіть із найкращим другом. Потім, звичайно, шкодуєш і вибачаєшся, що погарячкував. Проте краще не допускати виникнення таких ситуацій взагалі. Тож слід навчитися тримати себе в руках і вчасно зупинити себе. Як це зробити? Виявляється, дуже легко. Якщо вас охопив гнів і ви відчуваєте, що здатні на грубість, стримайтесь і подумки скажіть собі: «Стоп!». Погасивши таким чином спалах злості, ви заспокоїтесь і зможете подивитись на ситуацію, яка викликала у вас роздратування, більш помірковано. Пам'ятайте: негативні емоції – погані порадики, будь-яку проблему чи конфлікт слід вирішувати спокійно і тактично.

3. *Творче завдання «Я користуюсь ідеєю».*

Пропоную учням життєві ситуації. Учні мають обміркувати їх і визначити шляхи розумного вирішення запропонованих конфліктів.

Ситуація 1

Учні восьмого класу після уроків вирішили пограти у м'яч на шкільному майданчику, але виявилось, що його вже зайняли учні старшого класу. Не зважаючи на прохання, старшокласники не хотіли залишати майданчик. Тоді восьмикласники, грубо глузуючи і жбурляючи каміння, почали їм заважати. Учні старшого класу покинули гру і вчинили бійку із задирками. Запропонуйте розумне вирішення цього конфлікту.

Ситуація 2

Одного разу взимку однокласники грали у сніжки біля школи. Раптом хтось поцілів одному з хлопців сніжком в обличчя. Не з'ясувавши, хто саме зробив йому боляче, хлопчик підійшов до першого-ліпшого однокласника і став вимагати вибачення. Той обурився, і суперечка перейшла у бійку. Запропонуйте розумне вирішення цього конфлікту.

Ситуація 3

Учениця відповідає біля дошки. Але варто дівчинці трошки замислитись, як однокласники відразу піднімають руки, щоб відповісти. Деякі з них висловлюють невдоволення і кепкують, що дівчинка „не знає відповіді на таке просте запитання”. Учениця, хвилюючись, починає плутатись і невдовзі зовсім збивається, на її очах виступають сльози. Як у цій ситуації мали б повестися дівчинка, учитель і однокласники?

На жаль, коли між людьми виникає непорозуміння, зазвичай вони звинувачують у цьому одне одного або замовчують образу. Така поведінка недоцільна. Щире спілкування можна порівняти з ліками, якими лікують хворобу-образу. Не можна вирішити конфлікт, не обговоривши його. Прагнення почути, зрозуміти думку одне одного здатне знищити ворожнечу. Зробіть крок назустріч людині, не відвертайтеся від неї - таким чином можна лише поглибити образу. Чим більше ви ображаєтесь або обурюєтесь, тим менше у вас можливостей поновити стосунки. І завжди щиро вибачайтесь, коли відчуваєте, що неправі.

Варто навчитися розуміти оточуючих, інтуїтивно відчувати і вгадувати їх настрій. Зараз ми спробуємо перевірити, наскільки розвинене у вас це вміння.

4. Творче завдання «Співзвучність».

Два учні вимикають камери. За сигналом учителя вони починають щось розповідати. Врешті, учні мають постаратися (без будь-якого стороннього сигналу) одночасно припинити говорити. Вони повинні самостійно визначити мить, коли слід зупинитися.

5. Творче завдання «Через місточок»

Уявіть дві паралельні лінії, відстань між якими дорівнює 30 см. На цей «місточок» з обох боків уявно стають два учні. Під «місточком» тече «бурхлива гірська річка». Учні мають домовитись між собою, як їм перейти міст і не зіштовхнути одне одного в річку. Дозволяється користуватися лише жестами і мімікою.

Ми переконалися у тому, що досягти взаєморозуміння в стосунках можна, лише дотримуючись певних норм у спілкуванні. Про це варто пам'ятати щодня. Тому щоранку, вирушаючи в школу, не забувайте взяти із собою «повну валізу чемності».

6. Творче завдання «Повна валіза чемності»

Малюємо на віртуальній онлайн дошці великий чотирикутник, що символізує «валізу». Учні починають збирати до неї необхідні «речі» - добрі почуття і риси характеру, які слід плекати у собі. Школярі називають усе, що, на думку групи, допомагає людині у спілкуванні з оточуючими, а ведучий записує відповіді на тлі чотирикутника.

Список орієнтовних відповідей: Доброзичливість; тактовність; доброта; справедливість; миролюбність; життєрадісність; почуття гумору; врівноваженість; чесність; чуйність; порядність; співчуття; повага; щирість.

А ще менш важливим є вміння дотримуватись даного слова, бо з цього починається довіра до вас. І якщо ви протягом сьогоднішньої розмови відчули, що досі поводитися не так, як годиться справжньому товаришеві, і вирішили виправити свої помилки, то це плюс. Адже головне — вчасно усвідомити свою помилку, подивитися на себе критично і разом спробувати знайти шляхи подолання труднощів у спілкуванні.

7. Релаксація.

- Чи вважаєте ви за необхідне обговорювати питання такого змісту?
- Сподобався запропонований матеріал на тренінгу чи ні?
- Що нового для себе ви дізналися на протязі нашого тренінгу?
- Які пропозиції щодо поліпшення відношень у класі ви можете запропонувати?

Для успішного встановлення контактів з людьми треба:

- Якомога швидше знайти спільні інтереси.
- По-дружньому ставитися до співрозмовника (усміхатися, уважно слухати).
- Не виявляти до співрозмовника зверхності.
- Щиро цікавитися співрозмовником, тим, що він говорить.
- Враховувати поведінку та термінологію людини, з якою говорите.
- Нападами та лайкою людей не переконаєте.
- Для того, щоб переконати когось, треба знайти необхідні аргументи, правильно їх упорядкувати і сформулювати.

- Намагайтеся діяти незалежно від свого настрою.

Поради щодо спілкування:

- Ставлення людей до вас ніби віддзеркалює ваше ставлення до них.
 - Хто любить людей, того й люди люблять.
 - Виявляйте ініціативу в приятному ставленні до інших.
 - Цікавтеся людьми, що оточують вас, їхніми турботами і радощами.
 - Ніколи не користуватиметься популярністю той, хто не цікавиться справами інших людей.
 - Учїться ставити себе на місце іншої людини.
 - Вживайте якомога більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей: "даруйте", "перепрошую", "дякую", "будь ласка" та інші.
- Ввічливість обеззброює.
- Використовуйте кожную нагоду для спілкування.

8. Рефлексія.

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
- Що ви відчуваєте зараз?
- Що нового ви дізналися про себе, своїх однокласників та своє оточення?
- Які пропозиції щодо покращення відносин та загальної атмосфери у класі ви можете запропонувати?

Прощання, подяка за участь.

Заняття 8. Тренінг «Загальнолюдські цінності»

Мета – виявити різноманітність уявлень учасників про себе, свої риси характеру та визначити загальні життєві орієнтири кожного, підвести підлітків до усвідомлення власних переваг та недоліків у спілкуванні; сформувані моральні цінності людини.

Матеріали та обладнання: додаток «Zoom», маркери, онлайн стікери, ручка, аркуші паперу А4.

Час проведення: 1 година.

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?

- Що ви відчуваєте зараз?

- Що нового ви дізналися про свої цінності?

4) Прощання, подяка за участь.

Хід заняття:

1. *Вступне слово:*

1. Чи уявляєте ви про себе, про свої риси характеру, чи бачите ви свої життєві орієнтири?

2. Чи усвідомлюєте ви власні переваги та недоліки? Сьогодні спробуємо про це поговорити.

2. *Мозковий штурм «Моральні цінності людини»*

3. *Вправа «Чудовий ярмарок»*

Розповідь учасникам, що вони начебто на чарівному ярмарку, де можна продавати та купувати риси характеру. Після цього на віртуальній дошці робимо онлайн роздає стікери. На першому стікері записують риси характеру, які б хотіли продати, на іншому — риси, які б хотіли купити. Після зачитування, розміщують стікери на дошку в хаотичному порядку. Потім кожен учасник, не дивлячись на екран, рандомно забирає два стікери.

Обговорення вправи

— Які риси характеру ви витягнули?

— Чи змогли б ви прийняти такі риси?

— Чи хотіли б ви змінити в собі певні риси характеру?

4. *Вправа «Ваші цінності»*

Учасникам пропонується на листочках написати 10 цінностей, які вони цінують найбільше в своєму житті. Потім із 10 цінностей необхідно вибрати три. В зв'язку з негараздами і труднощами потрібно віддати одну цінність, потім ще одну.

5. *Мозковий штурм «З повагою»*

Поняття «повага» нерозривно пов'язане з терміном «межі особистості». Людина, яка не шанує інших, буде робити невважені, навіть небезпечні вчинки. Неповагу до себе особа виявляє тільки тоді, коли діє на шкоду собі. Часом у подібних ситуаціях вона іде на ризик, навіть не усвідомлюючи цього. Така поведінка може суперечити її переконанням і цінностям.

Отже, нам необхідні межі аборамки поведінки, яких не слід порушувати. Їх потрібно встановити ще до того, як потрапимо в ситуацію, яка може підштовхнути нас до ризикованої поведінки. Тому...Чіткі межі особистості – важливий фактор людських взаємин. У виборі меж завжди зберігайте баланс: поважайте власні межі й межі особистості інших.

Протягом усього життя вам доведеться уточнювати власні межі й коректувати їх. І це роблять усі люди, потрапляючи в різні ситуації, приймаючи рішення й набуваючи досвіду. Питання полягає в тому, які саме риси характеру ви формуєте: позитивні з мудрими межами особистості чи негативні? А зараз ми проведемо з вами рольову гру. Для цього об'єднаємося в групи. Кожна група одержить ситуацію, яку треба інсценізувати, причому кожен ситуацію потрібно зіграти двічі :один раз із закінченням, яке демонструє неповагу, а другий раз – із виявленням поваги.

Ігрові сценарії до теми «Повага»

* Ви стоїте в черзі в шкільній їдальні. Хтось кидає шматком хліба, який опадає вам у голову. Ви із сім'єю в кінотеатрі. Демонструється дуже цікавий кінофільм, але ваш маленький братик починає вовтузитися в кріслі й проситься в туалет.

* Ви стоїте в черзі в шкільній їдальні й випадково наступасте на ногу дівчині, що стоїть попереду. Вона сердито обертається до вас.

* Ви присутні на шлюбній церемонії й раптом помічаєте, що один із гостей, що сидить поруч із вами, заснув і почав хропіти.

* Ви хочете увійти в переповнений вагон метро, але в цей момент декілька людей починають відштовхувати вас і намагаються протиснутись у двері.

* Ви граєте у футбол і ненароком розбиваєте вікно сусідам.

* Вам сподобалась якась річ у магазині, і ви хочете дізнатися, скільки вона коштує. Але до єдиного продавця стоїть велика черга покупців.

Поважати потрібно не лише окремих людей, таких, як батьків чи вчителів. Шанобливе ставлення повинно бути притаманне вам у спілкуванні зі всіма людьми. Щоб краще зрозуміти слово «повага», задумайтесь на хвилину над його антонімом – словом «неповага». Згадайте про цінну і дорогу для вас річ – книжку, прикрасу чи ще щось – уявіть, що я взяла б без вашого дозволу і зіпсувала. Що б ви відчули? Гнів, образу, біль, відчуття, що вас зрадили, втрати? Напевно ці та інші почуття. Своїм вчинком я б виявила б неповагу до вас і до дорогої для вас речі. Виявом неповаги може бути насміхання над вашою думкою, з якою люди не погоджуються, критика ваших друзів і втручання у ваше особисте життя. Ще одним виявом неповаги є недбале ставлення до власного фізичного та емоційного здоров'я. Кожна людина хоче шанобливого ставлення до себе. Коли ми діємо відповідально і шанобливо ставимося до людей, то й вони почнуть довіряти нам більше і ставитися з повагою і до нас.

Ми виявляємо повагу до себе:

- коли піклуємося про свою зовнішність;
- коли висловлюємо власну думку, хоча вона й відрізняється від думок наших друзів.

Ми виявляємо повагу до інших:

- коли визнаємо за товаришем право на власну думку;
- коли не докучаємо людям, якщо знаємо, що їм наша увага неприємна або завдає болю;

- коли шанобливо ставимося до їхніх думок та ідей.

Ми виявляємо повагу до навчання та вчителів:

- коли своєчасно виконуємо домашні завдання;
- коли уважно вислуховуємо вчителя і інших друзів.

Ми виявляємо повагу до суспільства:

- коли добровільно беремо участь у благодійних заходах (толоках, прибиранні території тощо);
- коли дбайливо ставимося до суспільного майна (викидаємо сміття тільки в урни, не робимо ніяких написів на стінах).

6. Вправа «Найважливіша цінність для мене».

На листочках діти пишуть найважливішу моральну цінність в житті. Листочки клеються на гілочки дерева на віртуальній дошці. Наприклад: доброта, працьовитість, милосердя, чесність, взаємодопомога, дружба, любов, сором'язливість, підтримка, розуміння, повага, розум, честь, справедливість тощо.

7. Рефлексія.

- Що вам сподобалося або не сподобалося сьогодні?
 - Що ви відчуваєте зараз?
 - Що нового ви дізналися про свої цінності?
- Прощання, подяка за участь, настанови на майбутнє.